

აპოლონ თაბუაშვილი

ასოცირებული პროფესორი, თსუ

ხორბლის ფასი ფეოდალური ეპოქის საქართველოში

ფეოდალურ ეპოქაში ხორბალს, როგორც ძირითად საკვებ პროდუქტს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. „ქართლის ცხოვრებაში“ ქვეყნის კეთილდღეობის განსაზღვრისათვის მითითებულია: „და იყო ქართლს პური და ღვინოდ ფრია-დი“;¹ „ესრეთ დამშეცდნა ქუეყანა და ყოვლით კერძო იწყო მშეცდობა. მოხედნა ღმერთმან წყალობით მოსავთა მისთა. და იყო უხუება პურისა და ღვინისა“.² ხოლო ღვთის სასჯელად „პურისა მოკლება“ ითვლებოდა – „რამეთუ ესოდ-ენთა სიბილწეთა, სოდომურთა ცოდვათა შემოსრულთათჳს განრისხნა ღმერ-თი და ვიქმნენით პირველად მწარესა ტყუეობასა და მეორედ ბარბაროზთა მიერ სრვასა და ცოცასა, მესამედ იქმნა პურისა მოკლება“.³ შესაბამისად, პურის ფასს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა და, ძირითადად, მისი ფასის მიხედვით განისაზღვრებოდა სხვა პროდუქტების ფასები.

ფეოდალური ეპოქის საქართველოში სხვადასხვა პროდუქციის ფასების შესახებ არც თუ ბევრი ინფორმაციაა შემონახული. გამონაკლისს არც ხორ-ბლის ფასი წარმოადგენს. თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული ცნობებიდან მაინც შესაძლებელია გარკვეული დასკვნების გაკეთება.

თავდაპირველად უნდა აღინიშნოს, რომ საუკუნეების განმავლობაში ხორბლის ფასის განსაზღვრა მაინც პირობითია და არ მოიცავს ყველა გამო-ნაკლისს. ხორბლის, ისევე როგორც სხვა პროდუქციის, ფასები კონკრეტულ ვითარებაში, ბუნებრივია, ცვალებადი იყო. მასშტაბური სტიქიური მოვლენები, საბრძოლო მოქმედებები, დამპყრობლების მიერ დაწესებული დიდი ხარკი და მსგავსი ფაქტორები გავლენას ახდენდა არა მარტო ხორბლის ფასზე, არამ-ედ, ზოგადად, ქვეყნის ეკონომიკურ ვითარებაზე. წყაროებში ზოგიერთი ასეთი

¹ მატიაწე ქართლისაჲ. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 291.

² ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაწე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა გიული ალასანიამ. ქართლის ცხოვრება. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, თბ. 2008, გვ. 615.

³ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაწე, გვ. 641.

შემთხვევა ასახულია. მაგალითად, ბაგრატ IV-ის მიერ თბილისის ალყის შედეგად ქალაქში შიმშილობა დაწყებულია და „... ესრე შეაჭირვეს ტფილელთა, რომელ ლიტრა ვირის კორცი ხუთას ღრამად ასყიდის“.⁴ ბუნებრივია, თბილისში ამ დროს ხორბლის ფასიც ძალიან გაიზრდებოდა. ჟამთააღმწერლის გადმოცემით, ღვთის VIII-ის აჯანყების დროს „...არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და არცა შენება ყოვლადვე... იქმნა პურისა მოკლება, ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად არცა ღვთის ფასითა“.⁵ მოსავლის განადგურების და ღვთისების შექმნის წინაპირობა შეიძლება გამხდარიყო სეტყვა, წყალდიდობა და ა.შ. „ოდესცა დასეტყოს და არაჲ მოვიდეს“, – აღნიშნულია რკონის დაწერილში, თუმცა აქვე მითითებულია, რომ რომელ წელსაც კარგი მოსავალი მოვა, მოუსავლიანი წლისათვის მარავს „დაიგულებდენ“.⁶ საინტერესოა, ასევე, კირაკოს განმარტების ცნობა 1252 წელს სომხეთში ირანიდან შემოსეული კალიების მიერ ნათესის მასიურად განადგურების შესახებ.⁷ მსგავსი მოვლენები დროდადრო საქართველოსთვისაც იქნებოდა დამახასიათებელი. შესაბამისად, როდესაც ამა თუ იმ ეპოქაში კონკრეტულ ფასზე ვსაუბრობთ, ყოველთვის უნდა გავითვალისწინოთ ის ფაქტი, რომ აღნიშნული ფასი არ არის მუდმივად ფიქსირებული და ვითარებისა და მიხედვით იცვლებოდა.⁸

აქვე აღვნიშნავთ, ვინაიდან სხვადასხვა დროს საქართველოში მოჭრილი და ბრუნვაში არსებული მონეტების, როგორც სახელწოდებები, ასევე, წონა და სხვა მახასიათებლები იცვლებოდა, ჩვენ ხორბლის ფასის დაანგარიშებას მოვახდენთ ვერცხლის წონასთან შეფარდებით.

ყველაზე ძველი, შეიძლება ითქვას, არაპირდაპირი ცნობა ხორბლის ფასის შესახებ თარიღდება XI საუკუნით. ამ საუკუნის მეორე ნახევარშია შედგენილი „დაწერილი ნიკოლას წმიდის წინამძღვრისა“ (ნიკორწმინდელის დაწერილი),⁹ რომლის მიხედვითაც შესაძლებელია ხორბლის ფასის მიახლოებითი დაანგარიშება.

⁴ მათიანე ქართლისაჲ, გვ. 281.

⁵ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მათიანე, გვ. 641.

⁶ დაწერილი კახა თორელისა რკონის ღმრთისმშობლისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1984, გვ. 150.

⁷ Киракос Гандзакечи. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. Москва 1976, гв. 219-220.

⁸ თუმცა, როგორც გვიანდელადურ ეპოქის წყაროებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, ყოველი სტიქიური მოვლენა, მტრის შემოსევა თუ ქვეყნის დაზარალება არ იყო ასეთი გამოწვევის შემთხვევების წინაპირობა.

⁹ დაწერილი ნიკოლას წმიდის წინამძღვრისა. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 39-44.

ნიკორწმინდელის დაწერილში მოხსენებულ სხვადასხვა პროდუქციის ფასებს თავდაპირველად ყურადღება მიაქცია აკად. ივანე ჯავახიშვილმა. მის ერთ-ერთ ადრეულ ნაშრომში, „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, მუხლებად არის მოცემული ფასებთან დაკავშირებული ცნობები. ყანისა და ზოგიერთი პროდუქციის (ყანის, წიგნისა და სხვ.) ფასი კი დაანგარიშებულია მის თანადროულ (1907 წ.) ფულთან მიმართებაში, თუმცა ავტორი საგანგებოდ ხორბლის ფასზე არ ჩერდება.¹⁰

ივ. ჯავახიშვილი მოგვიანებით კვლავ დაუბრუნდა აღნიშნულ თემატიკას და ფასების შესახებ გარკვეული კვლევა ჩაატარა. სამწუხაროდ, ეს შრომა გამოქვეყნებული არ არის, თუმცა დაცულია კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.¹¹

ავტორი ხორბლის ფასთან მიმართებით თავდაპირველად ათონის აღაპში დაცულ ცნობას ეხება. ათონის აღაპებში აღნიშნულია: „სახელითა ღმრთისაჲთა და ბრძანებითა ყოველთა ძმათაჲთა დავაყენეთ მამად პავლე თუესა მარტსა, ინდიკტიონსა გ... მას ჟამსა შინა იყო იფქლი მოდი დრაჰკანად“. ¹² აღაპი თარიღდება 1170 წლის ახლო ხანებით. ამ ცნობაზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი შემდეგ დასკვნას გვთავაზობს: „მამასაჲდამე, 36 კილოგრამი იფქლი 1 დრაჰკანი ღირებულა, ხოლო 1 კილო 1/36 დრაჰკანისა“. ¹³

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გამოთვლა არ არის მართებული, რადგან ბიზანტიაში მოდი იტევდა 12,8 კგ.-ს, ¹⁴ ანუ 12,8 კილოგრამი ერთი ოქროს მონეტა ღირებულა. აღაპში მოცემული ფასი არის ძალიან მაღალი და საქმე გვაქვს ხორბლის გაძვირებასთან. ჩვეულებრივ კი, XI საუკუნის მონაცემებით,

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. ტფ. 1907, გვ. 106-109.

¹¹ კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც.). ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივი. № 206, ფ. 80-84. არქივში ფასების შესახებ ცნობების მხოლოდ მცირე ნაწილია დაცული (5 ფურცელი). სრულყოფილი ტექსტი კი ინახება ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის დაუმუშავებელ მასალაში.

¹² ე. მეტრეველი. ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი. თბ. 1998, გვ. 188.

¹³ ხეც. ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის დაუმუშავებელი ნაწილი (ეკონომიკის ისტორიის საკითხები, ფ. 210-211).

¹⁴ Jacques Lefort. The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou. Washington, 2002, გვ. 258; C. Morrisson, Jean-Claude Cheynet. Prices and Wages in the Byzantine World. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou. Washington, 2002, გვ. 817.

ბიზანტიაში 1 მოდის ფასი 1/12 ნომისმა იყო.¹⁵ შესაბამისად, ათონის ალაპებში მოცემული ფაქტი წარმოადგენს გამონაკლისს. ბიზანტიის იმპერიაში დროდადრო ვხვდებით ხორბლის გაძვირების ფაქტებს.¹⁶ სწორედ ასეთი ფაქტია ასახული ათონის ალაპებში. თუ ბიზანტიაში არსებულ ნორმალურ ფასს (1 მოდი=1/12 ნომისმას) ვერცხლის გრამებში დავიანგარიშებთ (ოქროს ნომისმას და 3 გრამიანი ვერცხლის მონეტის 1:14 შეფარდებით), გამოდის, რომ 1 კგ. ხორბალი ღირდა დაახლ. 0,27 გრამი ვერცხლი. ხოლო თუ უკიდურესი სიძვირის პირობებში (ათონის ალაპებში მოცემული ცნობის მიხედვით) დავიანგარიშებთ, 1 კგ.-ს ფასი იქნება დაახლ. 3,28 გრამი ვერცხლი. ათონის ალაპებში მოცემული ცნობა ჩვენ ზოგადი ფასის დასადგენად არ გამოგვადგება, რადგან აქ საუბარია არაორდინალურ მდგომარეობაზე, უკიდურეს სიძვირეზე და, ასევე, ეხება არა საქართველოს, არამედ ბიზანტიაში არსებულ ფასს. იმ ეპოქაში ბიზანტიასა და საქართველოს მახლობელ ქვეყნებში არსებულ ხორბლის ფასს მოგვიანებით შევეხებით. ამჯერად კი დავუბრუნდებით ნიკორწმინდელის დაწერილს.

ივ. ჯავახიშვილი ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით ხორბლის ფასთან დაკავშირებით აღნიშნავს: „პურის ჩვეულებრივი ფასის გამოსარკვევად შეიძლება ნიკორწმინდის XI ს. საბუთის შემდეგი ორი ცნობა იქმნეს გამოყენებული: ერთის მხრივ იქ ნათქვამია, რომ იალმაგისაგან ნაყიდ ყანაში „მივეც... დრაჰკანი კოსტანტინატი ორი“-ო. მეორეს მხრივ იქ ნათქვამია, რომ „ზნაკუას, ვახტანგის გლეხისაგან ვიყიდე ყანაა ა. და მივეც ზუარბალი გრივი გ (სამი)“-ო. მამსადაჲ, დაახლ. 3 გრივი ხორბალი 2 დრაჰკანი კოსტანტინატი ღირებულა“.¹⁷ ნიკორწმინდელის დაწერილში ყანის 2 დრაჰკან კონსტანტინატად ყიდვის გარდა, განსხვავებული ინფორმაციაც ფიქსირდება, თუმცა ავტორი საბუთში არსებულ სხვა აქტებს აღარ მიმოიხილავს. რო-

¹⁵ C. Morrisson, Jean-Claude Cheynet. Prices and Wages in the Byzantine World. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou, გვ. 823, 830; მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VIII. თბ. 2013-2014, გვ. 140.

¹⁶ მაგალითად, 1076 წლიდან ხორბალი მნიშვნელოვნად გაძვირდა და მოდის ფასმა მცირე ხნით მიაღწია და გადააჭარბა კიდევ 1 ნომისმას. იხ.: C. Morrisson, Jean-Claude Cheynet. Prices and Wages in the Byzantine World. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou, გვ. 823-824.

¹⁷ ხეც. ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის დაუბეჭდველი ნაწილი (ფ. 212).

გორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი თვლის, რომ 3 გრივი ხორბლის ფასია 2 დრაჰკანი კონსტანტინატი.

უკანასკნელ პერიოდში ნიკორწმინდელის დაწერილში მოხსენებულ ფასებზე ყურადღება გაამახვილა მკვლევარმა მ. წურწუშიამ. ავტორმა დეტალურად განიხილა ნიკორწმინდელის დაწერილში დაფიქსირებული ფასები, შეისწავლა საბუთში დაცული გარიგების ყველა აქტი. მანაც, ხორბლის ფასის განსაზღვრისას ყურადღება მიაქცია ანალოგიურ ცნობას. მისი აზრით, 3 გრივი ხორბლის ფასი არის 2 ოქრო.¹⁸

როგორც ვხედავთ, ავტორისათვის ამოსავალი წერტილი ხორბლის ფასის განსაზღვრაში არის ის ცნობა, რომელშიც ჩანს, რომ ყანა შეიძინეს 3 გრივად, ხოლო ყანაში, იმავე წყაროს ცნობით, ერთ შემთხვევაში გადახდილია 2 დრაჰკანი კონსტანტინატი, მეორე შემთხვევაში კი – ჯაჭვი და 2 დრაჰკანი („ველიშეულს ფარსმანისძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკუეთი ყანად და მივეც ჯაჭვ ა და დრაჰკანი კონსტანტინატი ბ. და მოწამე არიან კაცნი“). ლოგიკურია მკვლევარის ვარაუდი, რომ ჯაჭვი ღირდა 2 დრაჰკანი და ამ შემთხვევაშიც ყანის ფასი 2 დრაჰკანით განისაზღვრება.¹⁹

ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ აღნიშნულ დასკვნებს, თუმცა, ვფიქრობთ, გამოთქმული მოსაზრება გარკვეულ დაზუსტებას საჭიროებს. საქმე ისაა, რომ იმავე წყაროში მოცემული გვაქვს ყანის ყიდვის სხვა ფაქტებიც, რაც დაგვეხმარება ყანის და, შესაბამისად, ხორბლის ზოგადი ფასის დადგენაში.

ნიკორწმინდელის დაწერილში ყანის ყიდვა-გაყიდვის ოცზე მეტი შემთხვევიდან ორ მათგანში ფასი ძალიან მაღალია (მაგ. „მუნვე, საწირეს, ვიყიდე ყანად და მივეც ფური ა, ჯაჭვ ა, ჩაბალახი ვეცხლი დრამად კ, და მოწამე არიან კაცნი“). ამიტომ სრულად ვეთანხმებით მ. წურწუშიას ვერსიას, რომ აღნიშნული ცნობები გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს.²⁰ ჩვენი მხრივ დავამატებთ, რომ შესაძლებელია კონტრეტული მიწის ფართობთა უპირატესობა მათი მდებარეობა ყოფილიყო. ისიც დასაშვებია, რომ საქმე გვექონდეს ყანის ფართობის სტანდარტულზე დიდ მოცულობასთან, რაც უბრალოდ საბუთში არ აისახა.

¹⁸ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 139-140.

¹⁹ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 131, 140.

²⁰ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 139-140.

ყანის ყიდვა-გაყიდვის ოცზე მეტი აქტიდან სულ რამდენიმეა, სადაც გარკვევით იკითხება მისი ფასი.²¹ ორ მათგანზე, ოქროს მონეტით ყანის ყიდვის შესახებ, საუბარი უკვე გვქონდა. გარდა ამისა, არის ორი შემთხვევა რომელშიც, ასევე, გარკვევით იკითხება ფასი. ორივე შემთხვევაში ყანის ფასად მითითებულია ადგილობრივი ფული, დრამა (ვერცხლის მონეტა) – 1. „ქუმელოანს ვიყიდე სგოჯადს ძისაგან ყანად ა და მივეც რკინად და მატყლი დრამისა ლ-სად, მოწამე არიან კაცნი“; 2. „თერნეულისა თავსა ვიყიდე თავბრტყელისაგან ყანად და მივეც ფასად ოცისა დრამისად, და მოწამე არიან კაცნი“.²²

ამ შემთხვევაში ყანის ფასად გადახდილია 30 და 20 დრამა (ერთ შემთხვევაში 30 დრამის ღირებულების რკინა და მატყლი). ბუნებრივია, ამ ცნობებსაც უნდა მიეძღვნა სათანადო ყურადღება, რადგან ყანის 2 დრაჰკან კონსტანტინატად ყიდვის თუ ერთი შეუვალი ცნობა გაგვანჩნია, მეორე შემთხვევაში – პირობაზე დამყარებული, აქ, ორივე აქტში, ნათლად არის მითითებული ყანის ფასი ადგილობრივ ფულში. თანაც თუ დრაჰკანი კონსტანტინატის რაობა გარკვეულად კამათს იწვევს, ამავე დროს, ჩვენ არ ვიცით მისი ზუსტი შეფარდება ადგილობრივ ვერცხლის ფულთან, ვფიქრობთ, ეს ცნობები სანდოდ გამოიყურება. ამავე დროს, დრამებში ყიდვის ფაქტები გარკვეულწილად დახმარებას გაგვიწვევს 2 დრაჰკან კონსტანტინატის რეალური ღირებულების დადგენაში. ერთი სიტყვით, როგორც არ შეიძლება ყანის ოქროს ფულით შეძენის შემთხვევის უარყოფა, ასევე, დაუშვებლად მიგვანჩნია ვერცხლის დრამებით ყიდვის ფაქტების არ გათვალისწინება. მ. წურწუშია აღნიშნავს, რომ ყანის ფასის 2 ოქროდ განსაზღვრასთან ახლოს არის ყანის ვერცხლით ყიდვის შემთხვევებიც. მისი აზრით, „30 და 20 დრამა ოქროზე რომ გადავიყვანოთ (1:14), მივიღებთ 2,14 და 1,42 ოქროს.“²³ ამ დაანგარიშების ამოსავალი

²¹ ერთგვარად საკამათოა ნიკორწმინდელის დაწერილში გლეხების მიერ ყანის გაყიდვის ფაქტების დადასტურება. შესაძლებელია აქ საქმე გვქონდეს გლეხის მიერ, არა როგორც იურიდიული შესაკუთრის მხრიდან მიწის გასხვისებასთან, არამედ სარგებლობის უფლების დათმობასთან. ხოლო მიწის გაყიდვის იურიდიულ თანხმობას, ალბათ, გლეხის მებატონე იძლეოდა. საკითხზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ საბუთში რა ფორმითაც არ უნდა იყოს მიწის ფართობის ყიდვა-გაყიდვის ფაქტი ნაგულისხმევი, ეს ხელს არ გვიშლის ხორბლის ფასის დადგენაში.

²² დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 41.

²³ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 139.

ის არის, რომ ავტორის დრამის წონად მიიჩნია არა რეალური მონეტა (XI საუკუნის მეორე ნახევრის მონეტების წონა), არამედ დრამის თავდაპირველი წონა მცირე დამრგვალებით – 3 გრამი. ავტორის აზრით, რადგან მონეტის რეპელიუმი მერყევი იყო, „ამიტომაც ანგარიშსწორებას მონეტების აწონვის გზით ახდენდნენ“.²⁴

აღნიშნული მოსაზრების გათვალისწინებით გამოდის, რომ 30 დრამში იანგარიშებოდა არა რეალური 20 მონეტა, არამედ მისი პირობითი წონა, ამ შემთხვევაში 90 გრამი ($30 \times 3 = 90$). იმ ეპოქის დრამების რეალური წონა კი 1,2-2,2 გრამი იყო,²⁵ ხოლო, თუ ზედა ზღვარის სასარგებლოდ დავამრგვალებთ – დაახლ. 2 გრამი. ანუ ამ ლოგიკით 30 დრამად ნაყიდ ყანაში გადაუხდიათ მინიმუმ რეალური 45 დრამა. აქვე ვიტყვით, რომ ამ სახით დაანგარიშების ფორმა ძალზე საეჭვოდ მიგვაჩნია.

ავტორი თავის მოსაზრებას ამაგრებს ფავნელის დაწერილში და ჩვაბიანის მთავარანგელოზთა ეკლესიის წარწერაში არსებული ცნობებით, რომელშიც დადასტურებულია ფულის წონით ანგარიშსწორების ფაქტები: „მივათუალენით სოფელნი და მომიწონა ოცდაათი ლიტრა ოქრო, ოცდაათი ლიტრა ვერცხლი...“. ამავე საბუთის გვიანდელ მინაწერზე აღნიშნულია: „თეთრსა რა ანგარიში უნდა: კაბარჭითა გარდაუწყე...“.²⁶ ვერცხლის წონით მითვლაზე მოგვითხრობს ჩვაბიანის მთავარანგელოზთა ეკლესიის XI საუკუნის წარწერაც: „სამოცდასამი აჟურა, შუდი დრახკანი, ხუ]თისა დრახკნისა წონით სხვაი შეყრილი ვეცხლი, ხუთი ბეჭედი – ესე გიორგის, ხუცეს(ს)ა, ხაფთანსა მიუთვალა სოფელმ(ა)ნ“.²⁷

ჩვენი აზრით, ეს ცნობები ვერ გამოდგება იმის დასამტკიცებლად, რომ იმ ეპოქის საქართველოში ანგარიშსწორების ფორმად უცილობლად ფულის აწონვა იყო დაკანონებული – ჯერ ერთი, ორივე შემთხვევაში, ფავნელის დაწერილშიც და ჩვაბიანის ეკლესიის წარწერაშიც, ხაზგასმულია, რომ ანგა-

²⁴ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 136.

²⁵ ამ პერიოდის საქართველოში მოჭრილი მონეტები განხილულია ქვემოთ.

²⁶ დაწერილი ფავნელისა მღვიმისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 18; მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 136.

²⁷ სვანეთის წერილობითი ძეგლები (X-XVIII სს.): ეპიგრაფიკული ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ. ტ. II. თბ. 1988, გვ. 371-372; მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 136.

რიშსწორებისას ფულის აწონვა არის გამოყენებული. ეს კი მიანიშნებს იმაზე, რომ ასეთ შემთხვევებს საგანგებოდ აღნიშნავდნენ. ხოლო ნიკორწმინდელის დაწერილში ასეთი აღნიშვნა არ გვაქვს; მეორე, ფაენელის დაწერილში დიდი რაოდენობით ფულის აწონვაზეა საუბარი, ნიკორწმინდელის დაწერილში კი, უმეტესად, საქმე ეხება რამდენიმე ათეული დრამის გადახდას და ძნელი დასაჯერებელია, რომ ყველა ამ შემთხვევაში აწონვის მეთოდი გამოიყენებოდეს. თვალშისაცემია ის ფაქტიც, რომ ჩვაბიანის ეკლესიის წარწერაში, სადაც დადასტურებულია აწონის მეთოდი, იქვე არის მინაწერი: „ხუთისა დრაჰნისა წონით სხვაი შეყრილი ვეცხლი, ხუთი ბეჭედი“. ანუ, აწონილია არა ფული, არამედ ძვირფასი ლითონი. ხოლო სადაც რეალური ფულია დამოწმებული („სამოცდასამი აჟურა, შუდი დრაჰკანი“), იქ აწონის ფაქტი არ ჩანს. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე ფაენელის დაწერილში – აწონილია „ოცდაათი ლიტრა ოქრო“ და „ოცდაათი ლიტრა ვერცხლი“, ხოლო, „ათი ათასი პელპელი“ (ანუ პერპერა) გადახდილია აწონვის გარეშე.²⁸

ერთი სიტყვით, ალოგიკურად მიგვაჩნია, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილში მოსხენებულ 20 და 30 დრამაში მათი პირობითი წონა (60 და 90 გრამი ვერცხლი, რაც იმ ეპოქაში მოჭრილ 30 და 45 დრამის ტოლფასია) იყოს ნაგულისხმები. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილში აღნიშნულია, რომ ყიდვა-გაყიდვისათვის, დრამის გარდა, გამოიყენებოდა ვერცხლის სხვა ნომინალიც – აჟურა.²⁹ თუ დრამაში მისი პირობითი წონა (3 გრ.) იგულისხმება, რატომ გახდებოდა საჭირო განსხვავებული წონის მქონე ვერცხლის ნომინალის მითითება?

ნიკორწმინდელის დაწერილი თარიღდება XI საუკუნის მეორე ნახევრით, უფრო კონკრეტულად – 1071-1080 წლებით. ამ პერიოდში იჭრებოდა ბაგრატ IV-ის (პირველი ჯგუფი – 1055/56-1060 წწ. რემედიუმი 1,6-2,2; მეორე ჯგუფი – 1060-1072 წწ. რემედიუმი 1,2-2,2) და გიორგი II-ის მონეტები (სამი ჯგუფი, საერთო რემედიუმი 1,1-2,1).³⁰ როგორც ვხედავთ, ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II-ის მონეტების მაქსიმალური წონაა 2,2 გრამი შემცირების ტენდენციით. მონეტის წონის დაკლება შემოსავლების გაზრდის მიზნით ხორციელდებოდა და თავდაპირველად მას ძველი წონის ეფექტი უნ-

²⁸ დაწერილი ფაენელისა მღვიმისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 18.

²⁹ დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 43.

³⁰ გ. ლუნდუა, თ. ლუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. I ნაწილი. თბ. 2006, გვ. 190-193.

და ჰქონოდა, მისი რეალური წონა მოგვიანებით აისახებოდა ბაზარზე. ამის გათვალისწინებით, არ შევცდებით თუ ამ ეპოქის ქართული დრამების საშუალო წონის დადგენისას, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ზედა ზღვარის სასარგებლოდ გადავიხრებით და ავიღებთ 2 გრამს.

ერთი სიტყვით, 2 გრამიანი დრამის პირობებში, ნიკორწმინდელს ყანაში გადაუხდია, ერთ შემთხვევაში, 40 და, მეორე შემთხვევაში, 60 გრამი ვერცხლი. თუ ყანის 20 დრამად ყიდვის ფაქტს, ფასის სიმცირის გამო, გარკვეულ გამონაკლისად ჩავთვლით და ყანის საშუალო ფასად 30 დრამას მივიჩნიეთ, დრამებით ყიდვისას, ყანის და, შესაბამისად, 3 გრივი ხორბლის, ფასი გამოდის 60 გრამი ვერცხლი.

ყანის 2 დრაჰკან კონსტანტინატად ყიდვის შემთხვევაში ღირებულების ვერცხლის გრამებში გადაყვანისთვის ყურადღება უნდა გავამახვილოთ ვერცხლისა და ოქროს შეფარდებაზე. თუ ბიზანტიაში X საუკუნის მიწურულსა და XI საუკუნის დასაწყისში მიღებული სტანდარტული კურსით დავიანგარიშებთ, 1 ოქროს ნომისმა უდრიდა 14 მილიარისს, რომელიც საშუალოდ 3 გრამს იწონიდა³¹ და უტოლდებოდა დრამის დადგენის წონას – დაახლ. 3 გრამს.³² ივ. ჯავახიშვილის აზრით, XII საუკუნეში ოქროს და ვერცხლის ღირებულებათა თანაფარდობა იყო 1:13, თუმცა, აღნიშნავს, რომ ოქროსა და ვერცხლის ფულის შეფარდება ცვალებადი იყო და მეზობელ ქვეყნებში მერყეობდა 1:10-დან 1:15-მდე.³³ ამ შემთხვევაშიც საუბარია ოქროსა და ვერცხლის არა წონით შეფარდებაზე, არამედ ოქროს და ვერცხლის ნომინალუბის – დრაჰკანის (4,4 გრამი ოქრო) და დრამის (დაახლ. 3 გრამი ვერცხლი) – შეფარდებაზე.³⁴ როგორც აღინიშნა, მ. წურწუშია (ოქროს და ვერცხლის 1:14 შეფარდებით) ყანაში გადახდილ 2 დრაჰკან კონსტანტინატის ეკვივალენტად მიიჩნევს 28 სრულწონიან (3 გრამიან) დრამას. 28 დრამა კი, 3 გრამიანი დრამის პირობებში, იწონიდა 84 გრამს.

³¹ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 137; C. Morrisson. Byzantine Money: Its Production and Circulation. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou. Washington 2002, გვ. 930.

³² დრამის წონის შესახებ იხ.: ვ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.). თბ. 1973, გვ. 40.

³³ ივ. ჯავახიშვილი. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა. წიგნი III. ნაკვეთი მესამე. ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია. ტფ. 1925, გვ. 40-41.

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 96.

ერთი სიტყვით, ჩვენი დაანგარიშებით, დრამებით ყიდვის შემთხვევაში ყანის ფასია დაახლ. 60 გრამი ვერცხლი, ხოლო, 2 დრაჰკანად ყიდვის შემთხვევაში (ოქროს და ვერცხლის მონეტების 1:14 შეფარდებით) – დაახლ. 84 გრამი ვერცხლი. ვფიქრობთ, ყანის „დრამის პირობებში“ ყიდვის ფაქტის ხელაღებით უარყოფა არ იქნება მართებული, ისევე როგორც ყურადსაღებია ოქროს შემთხვევაში მიღებული ციფრიც.

30 დრამასა და 2 დრაჰკან კონსტანტინატს შორის მნიშვნელოვან განსხვავებას ვიღებთ იმ დაშვებით, თუ დრაჰკანი კონსტანტინატისა და 3 გრამიან ვერცხლის მონეტის შეფარდება იქნება 1:14. თუმცა ხაზი უნდა გაესვას შემდეგ გარემოებას: ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის ბიზანტიური ოქროს მონეტების განხილვა გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოდ, რომ დრაჰკანი კონსტანტინატის და 3 გრამიანი ვერცხლის მონეტის შეფარდება იმ ეპოქის საქართველოში 1:13, 1:14-ზე ნაკლები იყო. გ. ჯაფარიძე თავის სტატიაში – „ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია XI-XIII საქართველოში“ – დეტალურად განიხილავს აღნიშნული ეპოქის ბიზანტიური ოქროს მონეტებს. ავტორის აზრით, ჩვენთვის საინტერესო მონეტა, კონსტანტინატი, უნდა იყოს კონსტანტინე IX მონომახის (1042-1055 წწ.) ნომისმა.³⁵ ბიზანტიაში XI საუკუნის 30-იანი წლებიდან იწყება ჰისტამენონ ნომისმას (4,4 გრ.) სინჯის დაცემა. 24 კარატიდან სინჯი XI საუკუნის 70-იან წლებში 8 კარატამდე დაეცა. კონსტანტინე IX მონომახის მმართველობის დროს იჭრებოდა 4 სახის ჰისტამენონ ნომისმა. მათი სინჯადობა განსხვავებული იყო. ყველაზე გავრცელებული ტიპის სინჯი 20-22 1/2 კარატი იყო.³⁶ კონსტანტინე IX-ის სხვა ტი-

³⁵ კონსტანტინატი ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში უკავშირდებოდა კონსტანტინე X ლუკას სახელს (1059-1067 წწ.), თუმცა მის მიერ მოჭრილი მონეტის ზედსახელი უნდა იყოს ლუკატი. ხოლო კონსტანტინე IX-ის ოქროს მონეტის – კონსტანტინატი. ეს აზრი გაზიარებულია თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში. იხ.: გ. ლუნდუა, თ. ლუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. I ნაწილი, გვ. 220.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ გავრცელებული შეხედულებით XI-XIII საუკუნეებში საქართველოში დრაჰკანი შესატყვისებოდა როგორც აღმოსავლურ დინარს, ასევე, ბიზანტიურ ნომისმას. იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა. წიგნი III. ნაკვეთი მესამე. ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 14; გ. ჯაფარიძე. ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია XI-XIII საქართველოში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ. 1976. № 3, გვ. 89-92.

დრაჰკანთან დაკავშირებით არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც. თ. ლუნდუას აზრით, დრაჰკანი ორი ნომისმაა (8,4 გრ.). იხ.: თ. ლუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1997, გვ. 202-203.

³⁶ გ. ჯაფარიძე. ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია XI-XIII საქართველოში, გვ. 89-92.

პის ჰისტამენონ ნომისმას ხარისხი უფრო დაბალია, IV კლასის ჰისტამენონ ნომისმას სინჯი 19 1/2 კარატამდე ჩამოდის.³⁷ ჰისტამენონ ნომისმას და 3 გრამიანი ვერცხლის დაღვნილი შეფარდება იყო 1:12, ხოლო X საუკუნის მიწურულს, როგორც აღინიშნა, მიაღწია 1:14-მდე.³⁸ თუმცა, ეს შეფარდება ძალაშია 24 კარატის ჰისტამენონ ნომისმას პირობებში. კონსტანტინატის სინჯი კი, როგორც ვნახეთ, შედარებით დაბალია. შესაბამისად, შემცირებულა მისი კურსი ვერცხლის მონეტებთან მიმართებით. ვინაიდან ნიკორწმინდელის დაწერილიდან ოქროს მონეტების ღირებულებებს შორის სხვაობის დადგენა ვერ ხერხდება, მ. წურწუშია მათ, პირობითად, თანაბარი ძალის მქონედ მიიჩნევს.³⁹ თუმცა XI-XIII საუკუნის ქართულ წყაროებში ოქროს მონეტის ზედსახელების – კონსტანტინატის, დუკატის, ბოტინატის და სხვ. – გამოყენება⁴⁰ სწორედ მათ შორის ღირებულებითი განსხვავების ცოდნაზე მიუთითებს.⁴¹ დრაჰმის ზედსახელებს ოქროს სინჯადობის ინდიკატორად მიიჩნევს თ. ღუნდუა.⁴² აქედან გამომდინარე, შედარებით დაბალი ხარისხის კონსტანტინატი საქართველოში, სავარაუდოდ, ხურდავდებოდა არა 3 გრამიან 13-14 ვერცხლის მონეტად, არამედ უფრო ნაკლებად. თუ დავუშვებთ, რომ XI საუკუნის 70-იან წლების საქართველოში დრაჰმან კონსტანტინატის 3 გრამიან ვერცხლის მონეტასთან შეფარდება იყო 1:10-სა და 1:12-ს შორის, მაშინ 2 ოქროს ვერცხლში გამოხატულება იქნება საშუალოდ 66 გრამი (33 ადგილობრივი დრაჰმა). მოცემული პირობის გათვალისწინებით, ყანის 2 დრაჰმან კონსტანტინატად და 30 დრაჰმად ყიდვის შემთხვევებს შორის სხვაობა მინი-

³⁷ Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Ed. by Alfred E. Bellinger and Philip Grierson. Vol. 3, part 1, 2nd ed. Washington 1993, გვ. 40.

კონსტანტინე IX მონომახის დროს სინჯადობას 19-22 კარატი განსაზღვრავს თ. ღუნდუა. იხ.: თ. ღუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, გვ. 220.

³⁸ C. Morrisson. Byzantine Money: Its Production and Circulation. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou, გვ. 930.

³⁹ მ. წურწუშია. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 135.

⁴⁰ საკითხის შესახებ ვრცლად იხ.: გ. ჯაფარიძე. ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია XI -XIII საქართველოში, გვ. 84-95.

⁴¹ ნიკორწმინდელის დაწერილშიც დრაჰმან კონსტანტინატთან ერთად მოხსენებულია დრაჰმანი და დრაჰმანი დუკატი. დაწერილი ნიკოლას წმიდის წინამძღვრისა. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 41-43.

⁴² თ. ღუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, გვ. 220.

მუშამდე დადის. ამდენად, კონსტანტინატის შემცირებული კურსის პირობებში 2 ოქროდ შეფასებული ყანის, ისევე როგორც 3 გრივი ხორბლის საშუალო ფასი გამოდის 60-66 გრამი ვერცხლი (30-33 დრამა).

იმისათვის, რომ დავადგინოთ ხორბლის, ანუ პურის ფასი, საჭიროა გავარკვიოთ გრივის ოდენობა. ივ. ჯავახიშვილი გრივის წონას 32,745 კილოგრამით განსაზღვრავდა.⁴³ რაც შეეხება მ. წურწუმის, ის იმოწმებს გ. ჯაფარიძის ნაშრომს „ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან“ და გრივის მოცულობად 100 კგ. მიიჩნევს.⁴⁴

როგორც აღინიშნა, მ. წურწუმის აზრით, 3 გრივი, ანუ 300 კგ. ხორბალი ღირდა 2 დრაჰკანი კონსტანტინატი. ავტორს თავისი მოსაზრების სისწორის გადასამოწმებლად მოტანილი აქვს მეზობელ ქვეყნებში არსებული ხორბლის ფასები: „IX-XI საუკუნეების კონსტანტინოპოლში... 153.6 კგ. ხორბლის ფასი 1 ბიზანტიური ოქროს ნომისმა იყო; XI საუკუნის მეორე ნახევარში პალესტინაში 1 კაფიზი (199.09 კგ.) ხორბალი ღირდა 1.33-1.625 დინარი, რაც ნიშნავს, რომ 150 კგ. ხორბალი 1-1.22 დინარი ღირდა. XI საუკუნის ბაღდადისათვის ე. აშტორი ნორმალურ ფასად მიიჩნევს 0.75 დინარს 100 კგ. ხორბალში, XII საუკუნისათვის კი – 0.68 დინარს. ე.ი. XI საუკუნის ბაღდადში 150 კგ. ხორბალი ღირდა 1.125 დინარი, XII საუკუნეში კი – 1.02 დინარი“. ავტორი მიუთითებს, რომ XI-XII საუკუნეების კონსტანტინოპოლში, პალესტინასა და ბაღდადში 150 კგ.-ს ხორბლის ღირებულება იყო დაახლოებით 1 ოქრო, რაც მისი დაანგარიშების იდენტურია.⁴⁵ ავტორი, მართალია, არ ახდენს ხორბლის ფასის ვერცხლზე დაანგარიშებას, თუმცა, როგორც აღინიშნა, მას 2 დრაჰკან კონსტანტინატის ეკვივალენტად მიაჩნია 28 დრამა, 3 გრამიანი დრამის პირობებში (=84 გრამ ვერცხლს). აქვე დავძენთ, რომ ეს არგუმენტი მნიშვნელოვანია და, სულ მცირე, ამ დაანგარიშების დაახლოებით სისწორეზე მიუთითებს.

გავითვალისწინეთ რა ყანის დრამებში ყიდვის ფაქტები და დრაჰკანი კონსტანტინატის კურსის სავარაუდო კლება, ჩვენ 3 გრივი ხორბლის ღირებულების ამგვარ დაანგარიშებაში, როგორც ვნახეთ, გარკვეული კორექტივები შევიტანეთ. ჩვენ მიერ მიღებული ხორბლის ფასი (3 გრივი – დაახლ. 60-66

⁴³ ხეც. ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის დაუმუშავებელი ნაწილი (ფ. 212).

⁴⁴ მ. წურწუმი. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 128.

⁴⁵ მ. წურწუმი. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმინდელის დაწერილის მიხედვით), გვ. 139-140.

გრამი ვერცხლი), მართალია, რადიკალურად არ ცვლის მ. წურწუმის დასახელებულ ფასს (3 გრივი – დაახლ. 84 გრამი ვერცხლი), მაგრამ მაინც განსხვავებულია.

ვიდრე საკითხის განხილვას გავაგრძელებთ, ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ დამაბრკოლებელ გარემოებას. გ. ჯაფარიძის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში აღნიშნულია, რომ XIII-XIV საუკუნეებში გრივის ზომა იყო დაახლოებით 100 კგ.⁴⁶ სწორედ ამ მეტროლოგიურ გათვლას ეყრდნობა მ. წურწუმა ხორბლის ფასის დაანგარიშებისას. თუმცა, როგორც ითქვა, გ. ჯაფარიძე 100 კილოგრამიან გრივს ვარაუდობს XIII-XIV საუკუნეებისათვის, ხოლო XI-XII საუკუნეებში გრივის წონას არ ასახელებს. გრივის მოცულობის დასადგენად ავტორი ეყრდნობა სულხან-საბას იმ ცნობას, რომელიც მას მოუპოვებია სამცხესა და გურიაში და, რომლის მიხედვითაც, გრივის დაყოფა საქართველოში ათობით პრინციპს ემყარებოდა. ამ ცნობაზე დაყრდნობით და, ასევე, ირანში გრივის 10 კაფიზად დაყოფის პრინციპის გათვალისწინებით, გ. ჯაფარიძე მიიჩნევს, რომ საქართველოში გრივი 10 კაბიწს შეიცავდა.⁴⁷ რაც შეეხება კაბიწს, ავტორი აღნიშნავს, რომ 24 ლიტრიანი კაბიწის არსებობა უნდა გამოირიცხოს და ის ტრადიციულად 10 ლიტრიანად უნდა მივიჩნიოთ, რაც XIII-XIV საუკუნეებში 10 კგ.-ის ტოლფასია.⁴⁸ როგორც ვხედავთ, გრივის ზომა ლიტრის სისტემაზე იყო დამყარებული. ლიტრა კი, იმავე ნაშრომში მოცემული ვრცელი გამოკვლევის მიხედვით, IX საუკუნიდან, ყველაზე ადრე, XIII საუკუნის დასაწყისამდე, 406,25 გრამს იწონიდა, ხოლო, მანამდე, ისევე როგორც თანადროულ ბიზანტიაში, – 327,45 გრამს. მხოლოდ XIII საუკუნიდან იზრდება ლიტრის წონა 1 კილოგრამამდე.⁴⁹ ამდენად, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ კაბიწს გ. ჯაფარიძე 10 ლიტრიანად მიიჩნევს, ხოლო გრივს 10 კაბიწიანად, ლიტრის 406,25 გრამის პირობებში, XI საუკუნეში გრივის ზომად ჩაითვლება 40,625 კგ. ($0,406,25 \times 10 \times 10 = 40,625$).

როგორც აღინიშნა, ივ. ჯავახიშვილი გრივის წონას 32,745 კილოგრამით განსაზღვრავდა. მისი ამოსავალი იყო, ასევე, 10 კაბიწიანი გრივის სისტემა, 10 ლიტრიანი კაბიწის გათვალისწინებით, თუმცა ლიტრის წონად ის მიიჩნევდა მის თავდაპირველ ბიზანტიურ მოცულობას – 327,45 გრამს ($0,32745 \times 10 \times 10 = 32,745$).

⁴⁶ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 84.

⁴⁷ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 83-84.

⁴⁸ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 92-93.

⁴⁹ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 48-61.

თუ გრივის მოცულობად მივიჩნევთ 40,625 კგ.-ს, მაშინ, 3 გრივი ხორბალი ყოფილა დაახლ. 122 კგ. და მის ფასი, ჩვენი გამოთვლით, ყოფილა 60-66 გრამი ვერცხლი. ხოლო, 1 კილოგრამის – 0,49-0,54 გრამი ვერცხლი. მოცემული ფასი ძალიან მაღალია, რაც ამ გათვლის სიზუსტეში ეჭვის შეტანის საფუძველს იძლევა. როგორც ზემოთ ითქვა, XI საუკუნეში უდიდეს ქალაქებში – კონსტანტინოპოლსა და ბაღდადში – საშუალოდ 150 კგ. ხორბლის ფასი 1 ოქრო იყო, ვერცხლზე გადატანით კი (ოქროს და ვერცხლის 1:13, 1:14 შეფარდებით) – 1 კგ. დაახლ. 0,27 გრამი ვერცხლი. შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაშიც 1 კილოგრამამდე, 2 ფუნტი (960 გრ.) პური ღირდა 1/4 ინგლისური პენი. პენის წონა იყო 1,3 გრამი,⁵⁰ ხოლო მეოთხედი პენის – 0,325. როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში 1 კგ. პურის ფასი საშუალოდ 0,32 გრამი ვერცხლი იყო. ამდენად, ალოგიკურად მიგვაჩნია საქართველოში ხორბალი ჩამოთვლილ ქვეყნებში არსებულ ფასზე ორჯერ ძვირი ყოფილიყო. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სწორედ იმ დროს რაიმე მიზეზის გამო ქვეყანაში ხორბლის დეფიციტი შეიქმნა, რამაც მისი ფასი მკვეთრად გაზარდა, თუმცა ასეთი არაორდინალური შემთხვევა აუცილებლად აღინიშნებოდა დოკუმენტში – მონასტრის წინამძღვრის მიერ შედგენილი საბუთის მიხანი ხომ მისი გაწეული საქმის აღნუსხვაა და, შესაბამისად, მსგავს ვითარებაში ხორბლით რაიმეს შეძენისას აუცილებლად აღნიშნავდა მის განსაკუთრებული სიძვირეს.

ზემოთთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, გადასახედია გრივის მოცემული წონა. გრივის 40,625 კილოგრამით განსაზღვრის შემთხვევაში ფასთან შეუსაბამობას რომ არ მივაქციოთ ყურადღება, რთულად ასახსნელია, ასევე, ყანის 122 კგ. ხორბლით ყიდვის ფაქტი. ყანა ეჭვგარეშეა, რომ მინიმუმ ერთ დღიურ მიწას მაინც მოიცავდა. გვიანდელი პერიოდის საქართველოში ვახტანგ VI-ის შედგენილი „დასტურლამალის“ მიხედვით, ერთ დღიურ მიწაზე ითესებოდა 2,5 კოდი ხორბალი.⁵¹ კოდი ამ დროს იწონიდა 30 კილოგრამს,⁵² ცნობის თანახმად, ერთ დღიურ მიწაზე ითესებოდა 75 კგ. ხორბალი, ხოლო მოსავალი, საშუალოდ, რვაჯერადი იყო და იღებდნენ 600 კილოგრამამდე. რაჭის ზონაში იმ დროს თუ ნაკლები მოსავლიანობა იქნებოდა, ყანი-

⁵⁰ Jeffrey L. Singman. The Middle Ages: Everyday Life in Medieval Europe. New York 2013, გვ. 68-69.

⁵¹ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. წიგნი პირველი. თბ. 1930, გვ. 379.

⁵² გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 96-100.

დან 300-400 კგ. ხორბლის მოწვეა მაინც იქნებოდა შესაძლებელი. ამდენად, ფასის მიუხედავად, სრულებით ალოგიკურად მიგვაჩნია ყანის საფასურად 122 კილოგრამი ხორბლის გადახდა. ამ რაოდენობაზე მცირედით ნაკლები ხორბალი ხომ ყანის დათესვისათვის გამოიყენებოდა, ხოლო ერთი წლის განმავლობაში იმავე ყანიდან 122 კილოგრამზე მინიმუმ სამჯერ მეტი მოსავალის მიღება შეიძლებოდა. ერთი სიტყვით, არარეალურად მიგვაჩნია ფეოდალურ ეპოქაში ასეთი მცირე რაოდენობის ხორბლის საფასურად მიწის რაიმე ფორმით შეძენა.

ჩვენი აზრით, გრივის 40 კილოგრამიანი ტევადობის საპირისპიროდ უნდა მეტყველებდეს X საუკუნის II ნახევარის ოშკის სამშენებლო წარწერა. წარწერაში აღნიშნულია, რომ მშენებლობაზე წელიწადში სხვა პროდუქტებთან ერთად იხარჯებოდა „ხუარბალი გრივი სმი“, ანუ 250. იმავე წარწერიდან ჩანს, რომ მშენებლობაზე მუშაობდა მინიმუმ 150 ადამიანი – „გალატოზი და ხუროდ და მჭედელი დი (70)“, ასევე, „ყოველი) ერი და მოქმედი პ (80)“.⁵³ 40,625 კილოგრამიანი გრივის ანგარიშით ერთ წელიწადში ოშკის მშენებლობაზე დახარჯულა 10156 კგ. ხორბალი ($250 \times 40,625 = 10156$). თუ ჩავთვლით, რომ აქტიური სამშენებლო სამუშაოები, ზამთრის ყინვებისა და კვირის უქმი დღის გათვალისწინებით, წელიწადში 250 დღე გრძელდებოდა, 150 ადამიანის გამოსაკვებად დღეში დახარჯულა 40,624 კგ. ხორბალი. ანუ ერთი ადამიანისათვის განკუთვნილი ყოფილა დღეში 270 გრამი ხორბალი. ეს მონაცემი კი რეალობასთან შეუსაბამოა. წყაროებიდან ირკვევა, რომ ძველ საქართველოში პური კვების რაციონის უმთავრეს ადგილს იკავებდა და დღეში ერთი ადამიანის გამოსაკვებად გაცილებით მეტი ხორბალი იყო საჭირო. ამ საკითხის შესახებ ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება გაამახვილა დავით აღმაშენებლის ანდერძზე შიომღვიმისადმი, სადაც აღნიშნულია, რომ „საზრდელი ძმათა პური, – ხილი ფურნისად – ხუთასისა დრამისა წონი, ნუმცა ოდეს მოაკლდების“ („ხილი ფურნისად“ ივ. ჯავახიშვილს განმარტებული აქვს, როგორც „[ც]ხ[ობ]ილი ფურნისად“). მისი დაკვირვებით, ერთი ადამიანისათვის გათვალისწინებული იყო არანაკლებ 500 დრამა პური, დრამის წონას კი 3,411 გრამით განსაზღვრავს.⁵⁴ თანამედროვე კვლევების მიხედვით, დრამის წონად მიჩნეულია დაახლ. 3 გრამი.⁵⁵ ამ შემთხვევაში ერთი ადამიანის გამო-

⁵³ ე. თაყაიშვილი. თხზულებანი. I. თბ. 2016, გვ. 337-338.

⁵⁴ ხეც. ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივი. № 304, ფ. 184.

⁵⁵ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 34.

საკვებად დავით აღმაშენებლის ანდერძში ნაგულისხმევია 1,5 კგ. „ცხოზილი“ პური. 1,5 კგ. გამომცხვარი პურისათვის კი 1 კილოგრამამდე ხორბალი იქნებოდა საჭირო. ამ მხრივ, ასევე, საინტერესოა გვიანდელი, XVIII საუკუნის 70-იან წლებში შედგენილი „მორიგე ლაშქრის განჩინება“. განჩინების მიხედვით, ერთი ადამიანისათვის თვეში 1 კოდი ხორბალია ნაანგარიშები.⁵⁶ კოდი კი ამ დროს 36 კილოგრამს იწონდა. როგორც ვხედავთ, ფეოდალურ ეპოქაში ერთი ადამიანის გამოსაკვებად დღეში საშუალოდ 1 კგ. ხორბალი იყო გათვალისწინებული.

ამდენად, ოშკის წარწერის მიხედვით, შეუძლებელია გრივის წონა 40 კილოგრამის ფარგლებში ყოფილიყო. ამ შემთხვევაში უფრო ლოგიკურია გრივის 100 კილოგრამიან საწყაოდ მიჩნევა.

„განგებად ვაჰანის ქუბთაი“ გრივის მოცულობასთან დაკავშირებით, ასევე, იძლევა გარკვეული დასკვნების გაკეთების საშუალებას. აქ აღნიშნულია, რომ მოძღვარს უნდა მიეცეს 8 გრივი პური, 4 გრივი წმინდა, 4 ქრთილი, იკონომოსის – 6 (3 წმინდა და 3 ქრთილი), „ხოლო უთავადესთა ძმათა“ – 3 გრივი (2 წმინდა და 1 ქრთილი).⁵⁷ ამ ცნობების მიხედვით, XIII საუკუნის დასაწყისში გრივის წონას 100 კილოგრამზე ნაკლებად ვერ განვსაზღვრავთ, რადგან „უთავადესთა ძმათათვის“ მისაცემი ხორბალი, ერთი ადამიანის დღიური ნორმის გათვალისწინებით, 300 კილოგრამზე ნაკლები ვერ იქნებოდა. ლოგიკასთან ახლოსაა, რომ XI საუკუნეშიც გრივი 100 კილოგრამის ფარგლებში ვივარაუდოთ.

ამ შემთხვევაში საინტერესოდ მოჩანს ს. კაკაბაძისეული კაბიწის განსაზღვრება. ავტორი აღნიშნავს: „რკონის სიგელის მიხედვით საგულისხმებელია, რომ მე-13 საუკ. ნახევარში ქართლში კაბიწი მარცვლეულობის დაახლოვებით ისეთივე საზომი იყო, როგორც კოკა სითხისათვის: „კოკაი და კაბიწი ყოველი გამოწყული იყოს და ეგრე წაიგებოდეს“-ო... კოკა ამ ხანებში შიდა-ქართლში რკონის სიგელისავე მიხედვით 24 ლიტრიანი იგულისხმებოდა... თუ კაბიწი მარცვლეულობისათვის დაახლოვებით სითხის საზომი ერთეულის კოკის შესატყვისი იყო (როგორც შემდეგ ვნახავთ, კოკა და კოდი და-

⁵⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965, გვ. 443.

⁵⁷ ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 141.

ახლოებით ერთნაირი რაოდენობის ლიტრას შეიცავდნენ), მაშინ მივიღებდით კაბიწსაც მე-13 საუკ. ნახევარში შიდა-ქართლში 24 ლიტრის მოცულობისად“.⁵⁸ აღნიშნულ მოსაზრებას არ იზიარებს გ. ჯაფარიძე. ის მიუთითებს, რომ ს. კაკაბაძის არგუმენტი, თითქოს კოკა და კაბიწის შემცვლელი კოდი დაახლოებით ერთი სიდიდის იყო, არასწორია. წყაროებზე დაყრდნობით კოკა 8-24 ლიტრიანია, მაშინ როდესაც გვიანდელი კოდი 8-12 ლიტრიანი. 1524 წლის დავით მეფის სიგელზე დაყრდნობით, სადაც კაფიზი 10 ლიტრით განისაზღვრება, გ. ჯაფარიძე მიიჩნევს, რომ კაბიწი ტრადიციულად 10 ლიტრიანი იქნებოდა წინა საუკუნეებშიც.⁵⁹

გ. ჯაფარიძე მართებულად აღნიშნავს, რომ კოკა და გვიანდელი კოდი, რომელიც კაბიწის შემცვლელია, ლიტრის ოდენობით ერთმანეთს არ ემთხვევა და 24 ლიტრიანი კოდი წყაროებით არ დასტურდება. თუმცა, ჩვენი აზრით, ეს ფაქტი არ გამორიცხავს იმას, რომ კოდის წინამორბედი კაბიწი ადრეულ ეპოქაში 24 ლიტრიანი ყოფილიყო. როგორც ზემოთ მოტანილმა არგუმენტებმა გვიჩვენა, გრივის ოდენობა XI-XII საუკუნეებში 40,625 კგ. (10 ლიტრიანი კაბიწის გათვალისწინებით) ვერ იქნებდა და ლოგიკის მიხედვით, მისი მოცულობა 100 კგ.-ს უახლოვდება. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ მცირე ლიტრის პირობებში (406,25 გრამი) კაბიწი, ისევე როგორც კოკა, შედგებოდა 24 ლიტრისაგან. ამ მხრივ საინტერესოა ისიც, რომ რკონის დაწერილში აღნიშნულია: „ხუთი გრივი ხორბალი მიეცემოდეს ხოდაბუნთაგანვე, სეფითა კაბიწითა“.⁶⁰ სავარაუდოდ, „სეფე კაბიწი“ სწორედ 24 ლიტრიანი იყო. მოგვიანებით, ლიტრის ზრდასთან ერთად, როგორც ჩანს, იკლებდა კაბიწში ლიტრების ოდენობა და საბოლოოდ 10 ლიტრიანი კაბიწი XVI საუკუნისათვის ნორმად იქცა. 24 ლიტრიანი კოდის არარსებობა, სავარაუდოდ, გამოიწვია იმ ფაქტმა, რომ კაბიწი კოდმა ჩაანაცვლა უკვე გაზრდილი ლიტრის პირობებში. 24 ლიტრიანი კაბიწის წონა კი დაახლ. 10 კგ. იქნებოდა.

მოცემული მეტროლოგიური გათვლით, გრივის, ანუ 10 კაბიწის (24 ლიტრიანი) წონა XI საუკუნისათვის იქნებოდა დაახლ. 100 კილოგრამი (97.5 კგ.). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გრივი 100 კილოგრამზე დიდი მოცულობის ვერ იქნებოდა, რადგან კოკის, ისევე როგორც კაბიწის, მაქსიმალური

⁵⁸ ს. კაკაბაძე. ქართული მეტროლოგია. საისტორიო მოამბე. წიგნი I. ტფ. 1925, გვ. 67-68.

⁵⁹ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 92-93.

⁶⁰ დაწერილი კახა თორელისა რკონის ღმრთისმშობლისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 149.

მოცულობა შეიძლება ყოფილიყო 24 ლიტრიანი – 24 ლიტრიანზე დიდი კო-
კა წყაროებში არ ჩანს, შესაბამისად, გამორიცხულია უფრო დიდი მოცულო-
ბის კაბიწის არსებობაც.

აღნიშნული მეტროლოგიური მონაცემის გათვალისწინებით (გრივი=და-
ახლ. 100 კგ.) ვიღებთ შემდეგ სურათს: 300 კილოგრამი ხორბლის ფასი გა-
მოდის 60-65 გრამი ვერცხლი (30-33 დრამა), ხოლო 1 კილოგრამის – და-
ახლ. 0,20/0,22 გრამი ვერცხლი.

მ. წურწუშია, როგორც აღინიშნა, მიიჩნევს, რომ 150 კილოგრამი
ხორბლის ფასი იყო 1 სრულფასოვანი ოქროს ნომისმა და ამ მაჩვენებლის
სანდოობის არგუმენტად მოჰყავს კონსტანტინოპოლში, ბაღდადსა და პალეს-
ტინაში იმ დროს არსებული ფასები, რომელიც ემთხვევა მის მიერ გამოთ-
ვლილ მონაცემს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ დიდი ქალაქების პროდუქცი-
ით მომარაგების სირთულეებს, რაც, თავის მხრივ, განაპირობებდა სიძვირეს,
კონსტანტინოპოლისა და ბაღდადისაგან განსხვავებით საქართველოში, რო-
გორც ხორბლის მწარმოებელ ქვეყანაში, ლოგიკურია, რომ ფასი შედარებით
დაბალი ყოფილიყო. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, გვიანდელ ეპოქაშიც მეზობელ
სახელმწიფოებთან შედარებით საქართველოში ხორბალი გაცილებით იაფი
ღირდა.

ჩვენი აზრით, XI საუკუნის მეორე ნახევარში, რაჭის რეგიონში, სადაც
წყაროებით დასტურდება სოფლის მეურნეობის აღნიშნული დარგის ინტენსი-
ური განვითარება, 1 კგ. ხორბლის ფასი განისაზღვრებოდა 0,20/0,22 გრამი
ვერცხლით. შესაძლებელია, მისი ფასი აღმოსავლეთ საქართველოში მცირედით
ნაკლებიც ყოფილიყო, ხოლო ზღვისპირა რაიონებში – მაღალი. რა თქმა უნ-
და, აქ არ იგულისხმება მოუსავლიანი წლები და „დიდი თურქობის“ თუ
სხვა მასშტაბური საგარეო შემოსევების შედეგად შექმნილი რეალობა. აქვე
აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ ჩვენი გამოთვლა ბევრ პი-
რობაზეა დამყარებული, რაც ხორბლის ფასის სიზუსტის ალბათობას ამცი-
რებს, თუმცა მეზობელ ქვეყნებსა და ევროპაში არსებული ფასების გათვა-
ლისწინებით დაახლოებით სურათს მაინც იძლევა.

XI საუკუნიდან მოყოლებული XVI საუკუნემდე, ოთხი საუკუნის გან-
მავლობაში, ხორბლის ფასთან დაკავშირებით პირდაპირი ცნობები არ გაგვაჩ-
ნია. ამ პერიოდის ფასის შესახებ მხოლოდ ზოგადი აღწერით უნდა შემოვი-
ფარგლოთ: XII საუკუნის განმავლობაში და XIII საუკუნის დასაწყისში წყა-
როებში არ ფიქსირდება ხორბლის არც განსაკუთრებული გაძვირების, არც

გაიაფების ფაქტები, რაც გვაგვარაუდებინებს, რომ საშუალო ფასი დაახლოებით XI საუკუნის ანალოგიური იქნებოდა. ჯალალ ედ-დინის შემოსევის (1225 წ.) ახლო ხანებში, როგორც აბუსერიძე ტბელის ნაწარმოებში (ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში) აღნიშნულია, პურის სიძვირე ყოფილა: „ხოლო იყო მათ ჟამთა შინა სიყმილი და სიძკრე პურისად“. ⁶¹ როგორც ჩანს, ხვარაზმელთა შემოსევამ ქვეყანაში პურის დეფიციტი და სიძვირე გამოიწვია. ანალოგიური მდგომარეობა იქნებოდა მონღოლთა შემოსევის პირველ ხანებში, თუმცა ფასები, სავარაუდოდ, მალევე დასტაბილურდა. ამ მოსაზრების გამოთქმის საფუძველს გვაძლევს ღვინის ფასთან დაკავშირებით რკონის დაწერილში არსებული ცნობა. საბუთიდან ჩანს, რომ მონღოლთა ხარკის გამო ქვეყანაში ფულის დეფიციტი შექმნილა. სავარაუდოდ, ამ პროცესმა პროდუქციის გაიაფება გამოიწვია, რადგან იმ დროს ღვინო საკმაოდ იაფი ყოფილა. ⁶² ღვინო კი ყოველთვის ხორბალზე ძვირად ფასობდა. ამდენად, 1260 წლის ახლო ხანებში ქვეყანაში პროდუქციის სიძვირე არ უნდა ყოფილიყო. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჟამთააღმწერლის გადმოცემით, დავით VIII-ის აჯანყების დროს „...არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და არცა შენება ყოვლადვე... იქმნა პურისა მოკლება, ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად არცა ღირითა ფასითა. ესოდენ განძნდა შიმშილი, მძორსა არაწმიდასა ურიდოდ ჭამდეს. სავსე იყვნეს უბანნი და ფოლოცნი, გზანი და მინდორნი და ქალაქნი და სოფელნი მკუდრებითა, ყრმანი მკუდართა დედათა ძუძუთა ლეშეთა სწოვდიან. და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს ქუეყანად ბექასსა, სადა-იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“. ⁶³ როგორც ვხედავთ, XIII საუკუნის მიწურულსა და XIV საუკუნის დასაწყისში ქართლში სამხედრო მოქმედებების გამო ხორბლის დეფიციტი შექმნილა, რასაც ფასის ზრდა გამოუწვევია. ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ქვეყნის ერთ-ერთ რეგიონში არსებული დეფიციტის აღმოფხვრა მეორე რეგიონის დახმარებით მოხერხდა – „უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს ქუეყანად ბექასსა, სადა-იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“. ჩანს, სხვადასხვა დროს ქვეყნის შიგნით შექმნილი სასაქონლო კრიზისის აღმოფხვრა, უმეტესწილად, ამ ფორმით ხდებოდა.

XIV-XV საუკუნეებში ხორბლის გაძვირების ან გაიაფების შესახებ

⁶¹ აბუსერიძე ტბელი. ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატთანე. გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა. თბ. 1941, გვ. 60.

⁶² ღვინის ფასს აძვერად დეტალურად ვერ განვიხილავთ, მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ 6 კოკა (24 ლიტრიანი) ღვინის საფასურად მითითებულია 8 თეთრი. დაწერილი კახა თორელისა რკონის ღმრთისმშობლისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I, გვ. 149.

⁶³ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატთანე, გვ. 641.

ცნობები არ მოგვეპოვება, თუმცა ეჭვგარეშეა, რომ თემურ-ლენგის შემოსევა-ბი და გამუდმებული სამხედრო კამპანიები დროდადრო პროლეტციის დეფიციტს გამოიწვევდა.

XVI საუკუნიდან ხორბლის ფასების შესახებ მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის ოსმალური დავთრები. ჩვენ ამჯერად, ძირითადად, ყურადღებას გაგამახვილებთ სამ მათგანზე: I. 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარზე,⁶⁴ II. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარზე (1595 წ.)⁶⁵ და III. 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარზე.⁶⁶ ასევე, ჩვენთვის საინტერესო ინფორმაციის შემცველია ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის შესახებ.⁶⁷

ამ სამ დავთარსა და დოკუმენტურ წყაროებში მოცემული ცნობები ზოგად წარმოდგენას შეგვიქმნის XVI, XVII და XVIII საუკუნის I მესამედის საქართველოში არსებულ ხორბლის ფასზე.

პირველი დავთარის შედგენა დასრულებულა 1574 წლის 23 მარტს. აქვე მოცემულია სულთან სელიმ II-ის (1566-1574 წწ.) თურღა.⁶⁸

აღნიშნულ დავთარში ამა თუ იმ დასახლებული პუნქტის აღწერის შემდგომ მოცემულია გადასახადები და მითითებულია არა მხოლოდ ნატურალური პროდუქტის ოდენობა, არამედ მისი ფასიც. მაგ. „სოფელი ზემო და ქვემო სიძურდუნი ექვემდებარება ჩრდილს“. შემდეგ მოცემულია სოფლის მამაკაცების ჩამონათვალი, ბოლოს კი მიწერილია გადასახადები. მაგ.:

„ისფენჯი 26 კაცი 650

⁶⁴ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016.

⁶⁵ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. წიგნი II. თბ. 1941.

⁶⁶ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგნი I. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2009; 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგნი II. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2010.

⁶⁷ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ (XVII-XVIII სს.). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 1982; XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. წიგნი I. თბ. 1987.

⁶⁸ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 12.

ხორბალი ქილა 100, ახნა 800

ქერი 80 ქილა, ახნა 480...“.⁶⁹

როგორც ვხედავთ, ერთი ქილა ხორბლის ფასია 8 ახნა (800 ახნა/100 ქილა=8 ახნა), ქერის – 6. თუმცა დავთრის საწყის ნაწილში 1 ქილა ხორბლის ფასი 7 ახნით განისაზღვრება, ქერის კი – 5 ახნით. დავთარში შესულია სულ ოთხი ლივა: თორთუმის, ოლთისის, დიდი არტაანის და არტანუჯის. შესაბამისად, თორთუმის ლივაში ქილა ხორბლის ფასია 7 ახნა, ხოლო დანარჩენ ლივებში – 8 ახნა. სხვაობა, ჩვენი აზრით, განაპირობა ახნის წონის შემცირებამ – სავარაუდოდ, აღწერის დაწყებისას ახნას სხვა წონა ჰქონდა, ხოლო მოგვიანებით – მცირედით შემცირდა. მართლაც, სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ახნის წონა ეტაპობრივად მცირდებოდა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში, რაც მოგვიანებითაც გაგრძელდა.⁷⁰

მცირე სხვაობის მიუხედავად, 1 ქილა ხორბალის ფასად 1574 წლისათვის უნდა ჩავთვალოთ 8 ახნა, ხოლო ქერის – 6 ახნა. სტამბოლის ქილა იწონიდა 18-20 ოყას.⁷¹ ოყა კი – 1,28 კგ.-ს.⁷² 6. შენგელია 1 ქილის საშუალო წონად 25 კგ.-ს მიიჩნევს.⁷³ თუმცა თუ დეტალურად დავინაგარიშებთ, ქილის წონა მცირე დამრგვალებით გამოდის 24 კგ. სელიმ II-ის მოჭრილი ახნას წონითი მაჩვენებლები მერყეობს 0,61-0,80 გრამებს შორის, ანუ საშუალოდ 0,70 გრამი იყო.⁷⁴ აქედან გამომდინარე 8 ახნა იწონიდა დაახლ. 5,6 გრამ ვერცხლს ($8 \times 0,70 = 5,6$), ხოლო 1 კილოგრამი ხორბლის ფასი ყოფილა დაახლ. 0,23 გრამი ვერცხლი ($5,6/24 = 0,233$). 1 კგ. ქერის ფასი კი – 0,175 გრ. ვერცხლი.

1595 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში 1 ქილა ხორბლის ფასად ზოგ შემთხვევაში მითითებულია 12 ახნა, სხვაგან კი – 10 ახნა.⁷⁵ მ. სვანიძის დაკვირვებით, რომელმაც აღნიშნული დავთრის მიხედვით

⁶⁹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 145-146.

⁷⁰ იხ.: მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით. თბ. 1982.

⁷¹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 66; XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, გვ. 285.

⁷² გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 73.

⁷³ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 66; XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, გვ. 285.

⁷⁴ მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 39.

⁷⁵ იხ.: გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. წიგნი II.

შეისწავლა XVI საუკუნეში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა და სხვა საკითხებთან ერთად შეეხო ხორბლის ფასსაც, ქილა ხორბალი ახალციხესა და პეტრეს ლივაში 12, ხოლო სხვაგან 10 ახჩა ღირდა.⁷⁶ რეგიონში ქილა ხორბლის ფასად 11 ახჩა უნდა მივიჩნიოთ. ახჩის წონა სელიმ II-ის შემდგომ მკვეთრად ეცემა. მურად III-ის (1574-1595 წწ.) მოჭრილი ახჩა საშუალოდ 0,38 გრამს იწონიდა. შესაბამისად, ამ დავთარში 1 ქილა ხორბლის ახჩაში გამოხატული ფასის ზრდა გამოწვეული უნდა იყოს მისი წონის შემცირებით და არა პროდუქტის გაძვირებით. თუ ზუსტად დავიანგარიშებთ, ვნახავთ, რომ ხორბლის ფასი შემცირებულიც კი არის. 11 ახჩა 1595 წლისათვის იწონიდა დაახლ. 4,2 გრამს, რის მიხედვითაც, 1 კგ. ხორბლის ფასი გამოდის 0,17 გრამი ვერცხლი ($11 \times 0,38 = 4,18$; $4,18/24 = 0,174$). ჩვენი აზრით, იმ რთულ ეპოქაში, რომლის თანმდევი პროცესია სამცხე-საათაბაგოს მოსახლეობის წარმოებული ბრძოლები ოსმალეთის ოკუპაციის წინააღმდეგ, ხორბალი ასე მკვეთრად ვერ გაიაფდებოდა და მიზეზი უფრო ახჩის ცვალებად კურსში უნდა ვეძებოთ. სავარაუდოდ, ხორბლის რეალური ფასი კვლავ, 1574 წლის მსგავსად, 20 წლის შემდეგაც 0,20-0,23 გრამის არეალში იქნებოდა. დიდი ალბათობით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში არსებული ფასის იდენტური იქნებოდა იმავე ეპოქის აღმოსავლეთ საქართველოში არსებული ფასიც, რადგან ორივე რეგიონში პურეული კულტურა წამყვანი იყო. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ფასი, სავარაუდოდ, მაღალი იქნებოდა, რასაც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ადასტურებს გვიანდელი, XVII-XVIII საუკუნეების, მონაცემები.

შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ოსმალურ დავთრებში მოცემული ფასები არ შეესაბამებოდა რეალურ ღირებულებას და დაწესებული იყო ზოგადად ქვეყნის მასშტაბით დადგენილი ფასები. თუმცა, ეს ასე არ არის – 1595 წლის ახლო ხანებში საკუთრივ ოსმალეთში ქილა ხორბალი 20-30 ახჩა ღირდა, მანამდე 80-იან წლებში – 10-12 ახჩა; სტამბულში 1586 წელს ღირდა 23-24 ახჩა, ხოლო 1585-1588 წლებში უზგრეთში (სცეგელდის ოლქში) – 50 პენზე, ანუ 25 ახჩა.⁷⁷ როგორც ჩანს, XVI საუკუნეში, ისევე როგორც XI საუკუნეში, საქართველოში მეზობელ რეგიონებთან შედარებით

⁷⁶ მ. სვანიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში. თბ. 1984, გვ. 18.

⁷⁷ მ. სვანიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში. თბ. 1984, გვ. 18.

ხორბალი იაფი ყოფილა.

აღსანიშნავია, რომ XVI საუკუნიდან ევროპაში სახეზეა „ფასების რეკოლუცია“, ფულის გაუფასურების პროცესი, რასაც პროდუქციაზე ფასების მატება მოჰყვა. ამ პროცესს ბიძგი მისცა ამერიკული კოლონიებიდან დიდი რაოდენობით ოქროსა და ვერცხლის ევროპაში შეტანამ.⁷⁸ როგორც ვნახეთ, საქართველოში XVI საუკუნეში ფასების მატება არ ფიქსირდება. სამეფოსამთავროებად დაშლილ საქართველოში, სადაც ეკონომიკური დაღმასვლა სახეზეა, ევროპაში მიმდინარე მოვლენებს არანაირი გავლენა არ მოუხდენია.

XVII საუკუნეში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ხორბლის ფასი ცვლილებას განიცდის ზრდის თვალსაზრისით. 1677 წელს ახალციხის ციხეში მდგომი ჯარისკაცებისათვის კუთვნილი ხორბლის შესასყიდად ქილის ფასად მითითებულია 40 ახჩა.⁷⁹ ქილის ფასი, ასევე, 40 ახჩაა ახალციხეში და არტაანში 1685/1686 წელს.⁸⁰ XVII საუკუნის 70-80-იან წლებში ახჩა იწონიდა 0,23 გრამს.⁸¹ 40 ახჩა – 9,2 გრამს. შესაბამისად, 1 კგ. ხორბლის ფასი გამოდის 0,38 გრამი ვერცხლი. საქმე ის არის, რომ XVII საუკუნის განმავლობაში ახჩის წონა შეუქცევადად მცირდებოდა. ამ პროცესმა, სხვა ფაქტორებთან ერთად გამოიწვია პროდუქციაზე ფასების მკვეთრი ზრდა. მათ შორის, ხორბალი გაძვირდა 10-ჯერ. დასავლეთ ანატოლიაში 1603 წელს თუ ქილა ხორბალი ღირდა 50 ახჩა, 1604 წელს – 120 ახჩა. 1608 წელს კაისერში ქილა ხორბალი იყიდებოდა 320 ახჩად. 1641 წელს ქილა ფქვილის საბაზრო ფასი იყო 100 ახჩა, სახელმწიფო კი 50-60 ახჩად ყიდულობდა.⁸² როგორც ვხედავთ, XVII საუკუნის ოსმალეთში ხორბლის ფასი მკვეთრად გაიზარდა. როგორც ჩანს, ამ ფაქტორმა იმოქმედა ოსმალეთის მიერ ოკუპირებულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, რის შედეგადაც სახეზე გვაქვს რეგიონში ფასების ზრდა. მართალია, ხორბლის ფასი ისე არ გაზრდილა ახალციხე-არტაანის მიმდებარე რაიონებში, როგორც დასავლეთ ანატოლიაში და, ზოგადად, ოსმალეთის უმეტეს ტერიტორიაზე, თუმცა, როგორც ვნახეთ, კილოგრამი ხორბლის ფასი 0,20-0,23 გრამი ვერცხლიდან 0,38 გრამ ვერ-

⁷⁸ გ. კუტალია, ე. მამისთვალიშვილი, ნ. კალანდია. დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ისტორია. თბ. 2015, გვ. 34.

⁷⁹ XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. წიგნი I, გვ. 43.

⁸⁰ XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. წიგნი I, გვ. 46, 195.

⁸¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Edited by Halil Inalcik with Donald Quataert. Volume 2: 1600-1914. Cambridge 1994, გვ. 963.

⁸² А.Д. Новичев. История Турции. Том 1. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.). Ленинград 1963, гв. 121-122.

ცხლამდე ავიდა.

რადგან ახალციხის საფაშოში არსებულ ფასებს ვიხილავთ, აქვე მოკლედ შეგვხვებით XVIII საუკუნის ვითარებასაც. 1716/1717 წელს ქილა ხორბალი 40 ახჩა ღირდა, ხოლო 1718 წელს – 48 ახჩა, 1719 წლიდან კი ისევ, – 40 ახჩა. ქილა ხორბალი 40 ახჩა ღირს 1725, 1730, 1731, 1733 წლებშიც.⁸³ ამ პერიოდში სულთან აჰმედ III-ის (1703-1730 წწ.) მოჭრილი ახჩების წონითი სტანდარტი 0,19-0,32 გრამზე მოდის, სინჯი – 68-70%.⁸⁴ მონეტების საშუალო წონა არის 0,25-0,26 გრამი. 1 კგ. ხორბლის ფასი XVIII საუკუნის I მესამედში 0,42 გრამი ვერცხლი ყოფილა, ხოლო 1718 წელს ღრობით 0,51 გრამამდე გაძვირებულია. 1750/1751 წელს ახალციხეში ჯარისკაცების საკვების შესაძენად 1 ქილა ხორბალში კვლავ 40 ახჩა იყო გათვალისწინებული.⁸⁵ აქ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ 1750-1760-იან წლებში ახჩის წონა აჰმედ III-ის მოჭრილ მონეტებთან შედარებით კლებას განიცდის, რაც ახალციხეში ხორბლის გაიაფებაზე მიუთითებს. 1768-1770 წლებში ქილა ხორბლის ფასად მითითებულია, ასევე, 40 ახჩა.⁸⁶ სულთან მუსტაფა III-ის (1757-1774 წწ.) მოჭრილი ახჩების წონა მკვეთრად შემცირებულია და 1 ყურუში თუ XVIII საუკუნის 30-იანი წლებისათვის 120 ახჩას შეადგენდა,⁸⁷ იმავე დოკუმენტში, სადაც 1768-1770 წლებში ხორბლის ფასია მოცემული, აღნიშნულია, რომ „თითოეული ყურუში 160 ახჩაა“. ახჩის წონა 0,12 გრამამდე ჩამოდის.⁸⁸ ამ მონაცემის მიხედვით, საუკუნის პირველ მესამედთან შედარებით 1770 წლის ახლო ხანებისათვის ხორბალი 2-ჯერ გაიაფებულია. თუმცა აქ შესაძლებელია საქმე გვქონდეს არა ხორბლის საბაზრო ფასთან, არამედ სახელმწიფოს მიერ დაწესებულ შესასყიდ ფასთან. მიუხედავად ამისა, ახალციხის საფაშოში XVIII საუკუნის 50-იანი წლებიდან ხორბლის გაიაფების ტენდენცია სახეზეა.

დავუბრუნდეთ XVII საუკუნის ფასებს. ახალციხის საფაშოში ხორბლის გაძვირების მიუხედავად, ქართლში განსხვავებული მდგომარეობა იკვე-

⁸³ XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. წიგნი I, გვ. 195, 196, 207, 215, 230, 232.

⁸⁴ იხ.: მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 75.

⁸⁵ XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. წიგნი I, გვ. 242-243.

⁸⁶ XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. წიგნი I, გვ. 252.

⁸⁷ მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 75.

⁸⁸ მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 75.

თება. მართალია, პირდაპირი ცნობა ფასთან დაკავშირებით არ მოგვეპოვება, მაგრამ გარკვეული წარმოდგენის შექმნა შესაძლებელია. ჟან შარდენი, რომელიც საქართველოში იმყოფებოდა 1670-იან წლებში, აღმოსავლეთ საქართველოს ნაყოფიერ ქვეყანას უწოდებს. მისი შეფასებით, „ცხოვრება აქ კარგად და იაფად შეიძლება. მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ არის ისეთი გემრიელი პური, როგორც აქ“.⁸⁹ შარდენი ქართლში პროდუქციის სიიაფის საჩვენებლად ღვინის ფასს ასახელებს: „ერთი ცხენის საპალნე, რომელიც წონით სამას ფუნტს უდრის, მხოლოდ და მხოლოდ რვა ფრანკი ღირს... ყველა დანარჩენი სურსათი ამის შესაბამისი“.⁹⁰ როგორც ჩანს, XVII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში ხორბალი საკმაოდ იაფი ღირდა და, სავარაუდოდ, XVI საუკუნის ნიშნულზე იყო – კილოგრამი 0,20-0,23 გრამის არეალში.

XVIII საუკუნის I მესამედის აღმოსავლეთ საქართველოში ხორბლის ფასის შესახებ უხვად მოიპოვება ცნობები 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარში. აქ 1 ქილა ხორბლის ფასი შეადგენს 20 ახჩას.⁹¹ როგორც აღინიშნა, ამ დროს ახჩის საშუალო წონაა 0,25-0,26 გრამი. 20 ახჩა იწონიდა 5,1 გრამს, ხოლო, 1 კგ. ხორბალის ფასი იყო 0,21 გრამი ვერცხლი ($5,1/24=0,212$). როგორც ვხედავთ, ოსმალეთში მიმდინარე ფასების ზრდის პროცესს არანაირი გავლენა არ მოუხდენია აღმოსავლეთ საქართველოზე და ხორბლის ფასი საკმაოდ დაბალია.

ს. კაკაბაძემ თავის ნაშრომში – „ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისთვის საქართველოში მე-13 - 17 საუკუნეში“, ყურადღება მიაქცია ვახტანგ VI-ის სამათლის წიგნში არსებულ ცნობას ხორბლის ფასთან დაკავშირებით, რის საფუძველზეც მან 1 კოდი ხორბლის საშუალო ფასად მიიჩნია 1,5 შაური.⁹² თუ ამ გაანგარიშებას ვენდობით, XVIII საუკუნის დასაწყისში 1 კოდის, ანუ 30 კგ. ხორბლის⁹³ ფასი ყოფილა 2,55/2,7 გრამი ვერცხლი

⁸⁹ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1975, გვ. 296.

⁹⁰ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), გვ. 297.

⁹¹ იხ.: 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგნი I; 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგნი II.

⁹² ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისთვის საქართველოში მე-13 - 17 საუკ. საისტორიო მოამბე. წიგნი I. ტფ. 1925, გვ. 49.

⁹³ 10 ლიტრიანი კოდი იმ პერიოდში 30 კგ.-ს უდრიდა, რადგან ლიტრის წონა იყო 3 კგ. იხ.: გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX-XIX სს.), გვ. 58-60, 96-100.

(შაურის წონა 1604/1605-1717 წლებისათვის უდრიდა დაახლ. 1,7-1,8 გრამს),⁹⁴ რის მიხედვითაც 1 კგ. ხორბლის ფასი გამოდის 0,085/0,09 გრამი ვერცხლი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ასეთი დაბალი ფასი არარეალურად გვეჩვენება. მართლაც, ვახტანგის სამართლის წიგნის ამ ნაწილის დეტალური განხილვა კაკაბაძისეულ ხორბლის ფასის განსაზღვრაში გარკვეულ ეჭვს აჩენს. ჩვენთვის საინტერესო ინფორმაცია 129-ე მუხლშია მოცემული. თუმცა მანამდე 126-ე მუხლი ეხება პურის, ანუ ხორბლის ვალად მიცემის შემთხვევაში სარგებლის ოდენობას: „პური სამართლიანად ათი თორმეტად, მაგრამე, თუ უღმ[რ]თოობა ქნას კაცმან, ათი თხუთმეტად კარგია. ამის ზეით არ უნდა მიაცემინონ.

თუ პურის ძვირობა იყოს, რომ კოდი ან ათშაურად, ან ორ აბაზათ, ან სამ აბაზათ იყოს, მაშინ ერთიორაათაც მიეცემის. ქერისა და ფეტვისა – ასრე და მგზავსად ამისა“.⁹⁵

როგორც ვხედავთ, სიძვირის პირობებში 1 კოდი ხორბლის ფასი შეიძლება ყოფილიყო 10 შაური (2,5 აბაზი, დაახლ. 18 გრ. ვერცხლი), 2 ან 3 აბაზი. აბაზის წონა იმ დროს შეადგენდა 7,5 გრ. ვერცხლს.⁹⁶ ანუ სიძვირის პირობებში 1 კგ. ხორბლის ფასი, ვახტანგის სამართლის მიხედვით, მერყეობდა 0,5-0,75 გრ. ვერცხლის არეალში.

რაც შეეხება 129-ე მუხლს, რომელიც სათაურდება, როგორც „პურზე თეთრის გაცემა“, აღნიშნულია: „თეთრად მარჩილი რომ მისცეს პურზედა, იმისი სარგებელი წელიწადში ერთი კოდი და ნახევარი კმარა; და თუ გამცემმა სულს პური არჩიოს, ორი კოდი კმარა; თუ არა ქნას და კიდევ უფრო სული გმოს, სამი კოდი გამოართვას. ეს ამიტომ რომ, იქნების, პური კოდი შაურნეხევრად იყოს, და, იქნების, უფრო ძვირად და გინა იაფად, – იმავე ათი თორმეტსა, გინა მცირედ, უფროსზე წავა“.⁹⁷

119-ე და 128-ე მუხლებში კანონმდებელი საგანგებოდ აღნიშნავს:

⁹⁴ ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. ოსმალები, ირანელები და რუსები. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა XVII საუკუნის-XVIII საუკუნის 30-იანი წლების საქართველოში. ავტორები: თ. დუნდუა, გ. დუნდუა. შემდგენლები: ა. ბოშიშვილი, ა. თაბუაშვილი, ლ. თავაძე, ნ. ფიფია, ა. ჩიჭობავა, ე. ავდალიანი. თბ. 2015, გვ. 8-22; 78-90.

⁹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965, გვ. 514.

⁹⁶ ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. ოსმალები, ირანელები და რუსები, გვ. 8-22; 78-90.

⁹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 514.

„მარჩილის თავს წელიწადში ერთი აბაზი სარგებელი მოსცენ“, „მარჩილი წლამდინ აბაზს მოიგებს“.⁹⁸ 129-ე მუხლში კი სწორედ მარჩილის (3 აბაზის) სესხების პირობებში ხორბლით პროცენტის გასტუმრებაზეა საუბარი, სადაც კანონმდებელს მიღებულ ნორმად 1,5 კოდი ხორბლის გადახდა დაუდგენია. ამ მოცემულობით 1,5 კოდი, ანუ 45 კგ. ხორბალი მიწაზე 1 აბაზი ღირდა. ამ მონაცემით 1 კგ. ხორბლის ფასი ყოფილა დაახლ. 0,17 გრამი ვერცხლი. რაც შეეხება განმარტებას: „იქნების, პური კოდი შაურნახევრად იყოს, და, იქნების, უფრო ძვირად გინა იაფად“, აქ კანონმდებელი, როგორც ჩანს, გამონაკლის შემთხვევაზე საუბრობს და იმ ვითარებაზე მიუთითებს, როდესაც ხორბალი ასეთი იაფი ეღირება, შესაძლებელია, თუ „გამცემმა სულს პური არჩიოს“ და „კიდევ უფრო სული გმოს“, მარჩილზე 2 ან 3 კოდი გამოართვას სარგებელში.⁹⁹ კონტექსტიდან ჩანს, რომ ასეთი გამონაკლისი ძალზედ იშვიათად იყო. შესაბამისად, 1,5 შაური უნდა ჩაითვალოს არა ხორბლის საშუალო ფასად, არამედ გამონაკლისად.

ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, შესაძლებელია შემდეგი დასკვნა გამოვიტანოთ: XVIII საუკუნის დასაწყისში (სამართლის წიგნთა კრებული შედგენილია 1705-1708 წწ.) 1,5 კოდის საშუალო ფასი ყოფილა 1 აბაზი (1 კილოგრამი – 0,17 გრამი ვერცხლი), სიძვირის პირობებში მაქსიმუმ – 1 კოდი 3 აბაზი (1 კგ. კილოგრამი – 0,75 გრამი ვერცხლი), ხოლო იშვიათ შემთხვევაში ხორბლის განსაკუთრებული სიუხვის პირობებში – 1 კოდი 1,5 შაური (1 კგ. კილოგრამი – 0,09 გრამი ვერცხლი).

აქვე მოვიტანოთ XVIII საუკუნის I მეოთხედის კიდევ ერთ მონაცემს მარცვლეულის ფასთან დაკავშირებით. 1724 წლის 6 მარტს შედგენილ ერთ-ერთ წერილში ვინმე შერმაზანა აღნიშნავს: „...რაც ქერი უნდა წავიღო, კოდი ხუთ შაურათ უნდა ჩავაგდო...“.¹⁰⁰ როგორც ვხედავთ, 1724 წელს 1 კოდი ქერის ფასი იყო 5 შაური. ქერისა და ხორბლის ფასის შეფარდებიდან გამომდინარე, ხორბლის ფასი იქნებოდა 6-7 შაური. აბაზის წონა 1724 წლისთვის იყო დაახლ. 4,6 გრამი, შაურის – 1,15 გრამი.¹⁰¹ ამ დაანგარიშებით

⁹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკლავა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 513-514.

⁹⁹ არც ის არის გამორიცხული, რომ ამ კონტექსტში იკითხებოდეს არა ხორბლის ფასი, არამედ, 1 კოდის გასესხების შემთხვევაში პროცენტის ფულადი სახით მიღების ფაქტი. ანუ, შესაძლებელია, დასახელებული „შაურნახევარი“ იყოს არა კოდი ხორბლის ფასი, არამედ, სარგებელი, რომელიც გამსესხებელმა უნდა მიიღოს პროცენტის სახით.

¹⁰⁰ საქართველოს სიძველენი. ტ. II. ე. თაყაიშვილის რედაქტორებით. ტფ. 1909, გვ. 321.

¹⁰¹ გ. ღუნდუა, თ. ღუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. II ნაწილი. თბ. 2011, გვ. 106.

1724 წელისათვის ხორბლის ფასი გაზრდილა და 1 კგ. ღირდა დაახლ. 0,25 გრამი ვერცხლი. ხოლო 1728 წლისათვის როგორც ვნახეთ, კვლავ გაიზარდა და კილოგრამის ფასი 0,21 გრამი ვერცხლი ყოფილა. უნდა ითქვას ისიც, რომ იმ პერიოდში მოჭრილი ახჩა შედარებით დაბალსინჯიანი იყო და, შესაძლებელია, აბაზებით ყიდვისას 1 კგ. ხორბლის ფასი 1728 წლისათვის 0,21 გრამზე ნაკლებიც ყოფილიყო.

XVIII საუკუნის 40-იან წლების აღმოსავლეთ საქართველოში ხორბლის ფასის მკვეთრ გაძვირებას ვხედავთ. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1740 წლის ახლო ხანებში ნადირ-შაჰს (1736-1747 წწ.) ქართლის ყველა გადასახადის სანაცვლოდ ხორბალი მოუთხოვია და ფასიც თავად დაუწესებია: „...რაც ქართლის ქვეყანას ჩემი ხარჯი აძევსო, იმისი სულ ლიტრა ერთ ბისტათ პური მამეცითო...“.¹⁰² ნადირ-შაჰის დადგენილი ფასის მიხედვით, 1 კოდი ხორბლის ღირებულება გამოდის ერთი აბაზი. აბაზის წონა კი ამ დროს დაახლ. 5 გრამია. წყაროებიდან ირკვევა, რომ ირანის შაჰმა საბაზრო ფასზე ნაკლებად შეაფასა ხორბალი, რათა გაზრდილი შემოსავალი მიეღო. ამავე დროს, ყველა სახის, მათ შორის ფულადი, გადასახადის სანაცვლოდ ის ხორბლის მარაგს ითხოვდა. იგივე ავტორი გადასახადის ამგვარი სახით დაწესების შედეგებს ასე გადმოგვცემს: „ქართლში პური ასე ძვირად იყო, რომ, თქვენმა მზემა, ბევრჯელ ვნახეთ ბალახის კურკას გაახმობდინ, დაფქვიდენ და იმას სჭამდენ... თუ პურს სადმე გასასყიდს იშოვიდენ, თავისის ჭკელით შვილებს აძლევდენ...“.¹⁰³ ამ ფაქტს თავის თავგადასავალში იასე ოსეს ძეც ეხება – „...აბაზად კოდი პური ითხოეს და ორ მინალთუნად (1 მინალთუნი შეიცავდა 5 აბაზს) გვასყიდინეს და ისე წაგვართვეს...“.¹⁰⁴ როგორც ვხედავთ, ერთი მხრივ, დიდი რაოდენობით ხორბლის გადასახადის და, მეორე მხრივ, დაწესებული დაბალი ფასის გამო 1740-იანი წლების დასაწყისში ქვეყანაში ხორბლის დეფიციტი შექმნილა. ყივლილვე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩანს, რომ ნადირ-შაჰის დაწესებული ფასი (კოდი ხორბალი – 1 აბაზი) ხელოვნური იყო და არ შეესაბამებოდა რეალობას. ამ მოვლენას ხორბალზე ფასების მატება გამოუწვევია. 1741 წელს გორჯასპი თუმანიშვილის „ხარჯის ნუსხაში“ აღნიშნულია: „ჩვენ, თუმანიშვილებს, სურსათი გვთხოვეს და სულ ქართლს რამდონიც თუმანი მალუჯათი გვეწერა, თუმანზე ხუთი

¹⁰² პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბ. 1981, გვ. 48. 101.

¹⁰³ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 48-49. 102.

¹⁰⁴ ს. კაკაბაძე. თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა. ტფ. 1913, გვ. 8.

ხარვარი ქერი და პური გამოგვართვეს... ხარვარი ორ მინალთუნათ რომ პური და ქერი გამოგვართვეს... ერთი ხარვარი ას ლიტრას ჰქვია. რაც ვიშოვეთ პური და ქერი მივეცით და რაც პური და ქერი ვერ ვიშოვეთ, ხარვარზე შვიდი მინალთუნი თეთრი გამოგვართვეს“.¹⁰⁵ თუმანიშვილის განცხადებით, 1 ხარვალი, ანუ 10 კოდი ხორბალი, იანგარიშებოდა 7 მინალთუნად (35 აბაზად). 1 კოდის ფასი კი, ამ შემთხვევაში გამოდის 3,5 აბაზი. იმავე ხანებში 15 კოდი ხორბალი 9 მინალთუნად იყიდებოდა,¹⁰⁶ ანუ 1 კოდი – 3 აბაზად.

ერთი სიტყვით, 5 გრამიანი აბაზის პირობებში, 33 კილოგრამი ხორბალი (კოდი დაახლოებით ამდენს იწონდა XVIII საუკუნის 40-იან წლებში) ქართლში ღირდა 15-17,5 გრამი ვერცხლი. გამოდის, რომ 1740-იან წლებში 1 კგ. ხორბლის ფასი გამხდარა 0,45-0,53 გრამი ვერცხლი. რიგ შემთხვევაში კი, როგორც იესე ოსეს ძე გადმოგვცემს, კოდი ხორბლის ფასი 2 მინალთუნამდე, ანუ 10 აბაზამდე გაზრდილა. ეს კი თანამედროვე მეტრული მონაცემებით ნიშნავს, რომ 1 კგ. ხორბლი 1,5 გრამი ვერცხლი ღირდა. შესაძლებელია, იესე ოსეს ძე გადაჭარბებულ მონაცემს გვისახელებს, თუმცა ფაქტია, რომ ამ პერიოდში ხორბალი განსაკუთრებულად გაძვირებულია.

იმავე ეპოქის საბუთში, რომელსაც კონკრეტული თარიღი არ გააჩნია და, ჩვენი ვარაუდით, ნადირ-შაჰის მძიმე გადასახადების დაწესებამდე უნდა იყოს შედგენილი, აღნიშნულია, რომ ერთი კოდი ხორბალი 5 შაური ღირდა.¹⁰⁷ ერთი სიტყვით, დამპყრობლის ფისკალური პოლიტიკის წყალობით კონკრეტულ ეპოქაში ხორბლის ფასი ზრდის ტენდენციით ხასიათდებოდა. სხვადასხვა მონაცემზე დაყრდნობით, 1 კოდი ხორბლის საბაზრო ფასი 1730-იან წლებში 1740-იანი წლების მოვლენებამდე დაახლ. 5-6 შაური იყო (1 კგ. ხორბალი – 0,20-0,25 გრამი ვერცხლი). ხოლო 40-იან წლებში მინიმუმ 2-ჯერ, რიგ შემთხვევებში კი 5-ჯერ და მეტჯერაც გაძვირებულია.

აქვე აღსანიშნავია, რომ ჩვენ მიერ დაანგარიშებული ფასები ეხება აღმოსავლეთ საქართველოს (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ ცალკე გვქონდა მსჯელობა). რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, აქ განსხვავებულ სურათს ვხვდებით. XV-XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოს უმეტეს რეგიონებში ხორბალის გადასახადის ნაცვლად ჩვენ ვხვდებით ღომის

¹⁰⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. III. (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება). მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1955, გვ. 51.

¹⁰⁶ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 53.

¹⁰⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1938, გვ. 5.

გადასახადს. მაგალითად, „საცაიშლოს გამოსავლის დავთარში“, რომელიც შედგენილია XVII საუკუნის I ნახევარში, ძირითადი მარცვლეული გადასახადია ღომი, ხოლო პურის გადასახადი ყველა ოჯახს არ ეკისრებოდა. ვისაც ევალებოდა პურის გამოღება, მხოლოდ მინიმალური ოდენობით – „მართებს ხუხუბიას შანიგიას 1 საკლავი, 1 ქათამი, მისი მარილი, 1 პური, 3 ლიჯი ღომი, 3 ფონალი ღვინო და გოჭკუშური მისის ღომითა, ღვინითა, ხორცითა, თევზითა, ყველითა, კვერცხითა, სამრხოთა, რაიცა იმ დღეს მოუნდებოდეს... მართებს მათეს წარბიას 1 საკლავი, 1 ქათამი, მისი მარილი, 1 პური, 5 ფონალი ღვინო, 6 ლიჯი ღომი და გოჭკუშური კარგი საჭმელი მისის ღომითა, ღვინითა, ხორცითა, თევზითა, ყველითა, კვერცხითა, სამრხოთა, რაიცა იმ დღეს მოუნდებოდეს“.¹⁰⁸ „აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარის“ მიხედვით, რომელსაც გამომცემელი XVI-XVII საუკუნეებით ათარილებს,¹⁰⁹ ბარის რაჭაში ძირითადი მარცვლეული გადასახადია ხორბალი (პური) და ქერი, ხოლო სხვა რეგიონებში უმეტესად – ღომი. იმერეთში პურის გადასახადსაც კვხვებით, მაგრამ წამყვანი ადგილი ღომს უკავია. მაგალითად, „ჯგალის ციხის გამოსავალში“ მოსახლეობას ეკისრება 11 ჯამი ღომის და 1 ჯამი პურის გადახდა.¹¹⁰ თუმცა აქვე მითითებულია ზოგიერთი სოფელი, სადაც მხოლოდ პურის გადასახადია დაწესებული.¹¹¹ როგორც კვხვათ, დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ზღვისპირა რაიონებში, ღომის კულტურას ეკავა წამყვანი ადგილი. ანალოგიური დასკვნის საფუძველს იძლევა სხვა საეკლესიო გლეხთა საგადასახადო დავთრებიც.¹¹² ღომი რომ მოსახლეობის ქვედა ფენების უმთავრესი საკვები იყო დასავლეთ საქართველოს უმეტეს რეგიონებში, განსაკუთრებით სამეგრელოში, და ხორბალი ნაკლებად მოჰყავდათ, ამას ადასტურებენ XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მყოფი უცხოელი მოგზაურებიც – არქანჯელო ლამბერტი, ჟან შარდენი, გიულდენშტედტი.¹¹³ ვახუშტის სიტყვებით, დასავლეთ საქართველოში თესვენ

¹⁰⁸ ს. კაკაბაძე. საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი. ტფ. 1913, გვ. 22, 27.

¹⁰⁹ დავთარს ი. დოლიძე 1621 წლით ათარილებს. იხ.: ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), გვ. 397-437.

¹¹⁰ იხ.: ს. კაკაბაძე. აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარი. ტფ. 1914, გვ. 43.

¹¹¹ ს. კაკაბაძე. აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარი. ტფ. 1914, გვ. 51-53.

¹¹² იხ.: ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), გვ. 279-342, 358-373, 380-381.

¹¹³ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. იტალიურით ნათარგმნი ალექსანდრე ჭყონიასი. ტფ. 1901, გვ. 55-59; ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), გვ. 111-112, 120-122; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და

„...ლომსა ფრიად მრავლად და გამოიზრდებიანცა მით“.¹¹⁴ ყოველივე ზემოთ თქმული იმას არ ნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოში ხორბალი საერთოდ არ მოჰყავდათ. ვახუშტისავე ცნობით, ხორბალი და ქრთილი, ღომთან შედარებით ნაკლებად, მაგრამ მოჰყავდათ.¹¹⁵ არქანჯელო ლამბერტის ადასტურებს, რომ სამეგრელოშიც მცირე მასშტაბებით, მაგრამ მისდევდნენ მეხორბლეობასაც: „პური ნაკლებად მოდის და ის ცოტაც, რაც მოჰყავთ, მეტად წვრილ მარცვლოვანი არის... კარგი მიწა სადაც არის... პირველ წელიწადს თესენ ღომს, მეორეს – სიმინდსა და მესამეს – პურსა“.¹¹⁶ მაქსიმე აბამიძის 1769 წლის მოხსენებაში რუსეთის მთავრობისადმი ხაზგასმულია, რომ „იმერეთში მოდის თეთრი პური, შავი პური...“¹¹⁷ ერთი სიტყვით, დასავლეთ საქართველოში ხორბალი მოჰყავდათ, თუმცა ღომის კულტურა იყო წამყვანი, რასაც განაპირობებდა ადგილობრივი კლიმატი. ამ საკითხზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ დასავლეთ საქართველოში ხორბალი შედარებით ძვირად ფასობდა. 1707-1708 წლების ოსმალური დოკუმენტის მიხედვით, რომელიც წარმოადგენს ქუთაისის ციხეში მყოფი სამხედრო პირების პროლუქტებისათვის თანხის გაცემის ანგარიშს, 1 ქილა ხორბლის ფასად მითითებულია 40 ახჩა. ანალოგიური ფასია მითითებული 1722-1723 და 1730-1731 წლების იდენტურ საბუთებში. თუკი 1728 წლის ოსმალური დავთარის მიხედვით, აღმოსავლეთ საქართველოში ხორბლის ფასად ნაჩვენებია 20 ახჩა, ქუთაისში ხორბალი ორჯერ ძვირი ყოფილა.¹¹⁸ ქილა ხორბლის ფასად 40 ახჩაა მითითებული, ასევე, იმავე პერიოდში რუხისა და ანაკლიის ციხეებში მყოფი იანიჩართა კვებისათვის განკუთვნილ ანგარიშებში.¹¹⁹ ამ მონაცემების მიხედვით, XVIII საუკუნის I მესამედში დასავლეთ

გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 1962, გვ. 157, 297.

¹¹⁴ ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტები დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 743-744.

¹¹⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 744.

¹¹⁶ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. იტალიურით ნათარგმნი ალექსანდრე ჭყონაისი, გვ. 58-59.

¹¹⁷ ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III, ნაკვ. I. რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო. თბ. 1988, გვ. 300.

¹¹⁸ ნ. შენგელია. ოსმალური არხები ქუთაისის ციხის შესახებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა. VI. თბ. 1985, გვ. 148-158.

¹¹⁹ იხ.: ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ (XVII-XVIII სს.).

საქართველოში 1 კგ. ხორბლის ფასი ყოფილა დაახლ. 0,42 გრამი ვერცხლი.

საინტერესო სურათს კვდებით სოხუმის ციხესთან მიმართებით. 1727 წლის დოკუმენტში დაფიქსირებულია სოხუმის ციხეში ხორბლის ოსმალეთიდან გემით შეტანის ფაქტი.¹²⁰ როგორც ჩანს, ციხეებში მდგარი ოსმალთა ჯარისკაცების გამოსაკვებად დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ნაწილში არ იყო საკმარისი ხორბალი.

რაც შეეხება XVIII საუკუნის II ნახევარს, ამ პერიოდის წყაროებში ბევრი ინფორმაციაა თავმოყრილი სხვადასხვა სასაქონლო პროდუქციისა და, მათ შორის, ხორბლის ფასის შესახებ.

გიულდენშტეტლის ცნობით, 1772 წელს თბილისში ერთი ბათმანი, ანუ ერთი ლიტრა (გიულდენშტეტლის მიხედვით, ბათმანის და ლიტრის წონა იდენტურია¹²¹) ხორბალი რუსულ ფულზე ღირდა 8 კაპიკი.¹²² შესაბამისად, 10 ლიტრა, ანუ ერთი კოდი ხორბალი თბილისში 80 კაპიკი ღირდა, რაც 4 აბაზის ეკვივალენტური იყო. ერთი ლიტრა, გიულდენშტეტლისავე ცნობით, 8 3/4 რუსულ ფუნტს, ანუ 3,6 კილოგრამს, შეადგენდა. ამდენად, ამ პერიოდში კოდი იტევდა 36 კგ.-ს.¹²³ თბილისისგან განსხვავებით რეგიონებში ხორბალი შედარებით იაფი ყოფილა. გიულდენშტეტლი კახეთში ერთი ბათმანის (ლიტრის) ფასს 6 კაპიკს ასახელებს,¹²⁴ რის მიხედვითაც, ერთი კოდის ფასი კახეთში 60 კაპიკი, ანუ 3 აბაზი გამოდის. ხორბლის ანალოგიური ფასია დასახელებული XVIII საუკუნის მიწურულს: „პურისა... გაყიდვა გებრძანებინა, სამ აბაზ იქით არავინ მაძლია“, ატყობინებდა თავად მანუჩარ თუმანიშვილს მისი მოხელე შიდა ქართლიდან.¹²⁵ ამ შემთხვევაშიც ქართლში ერთი კოდი ხორბლის ფასი 3 აბაზით განისაზღვრებოდა. თუმცა, გვაქვს სხვა მონაცემ-

¹²⁰ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აფხაზეთისა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის შესახებ (XVII-XVIII სს.). ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს პროფ. გიორგი ანჩაბაძემ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2012, გვ. 273-274.

¹²¹ იხ.: გიულდენშტეტლის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 237.

¹²² გიულდენშტეტლის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 93.

¹²³ XIX საუკუნის 10-იან წლებში კოდის წონას 9 ფუნტით, ანუ დაახლ. 37 კილოგრამით განსაზღვრავდა თბილისის პოლიცემისტერი იოსებ შაგუბატოვი. იხ.: მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის სამინაო მდგომარეობის აღწერა. რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი, გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს ა. თაბუაშვილმა და გ. ჟუჟუნაშვილმა. თბ. 2015, გვ. 53.

¹²⁴ გიულდენშტეტლის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 255.

¹²⁵ გ. აკოფაშვილი. მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა (XVIII ს. მეორე ნახევარი – XIX ს. დამდეგი). კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966, გვ. 410; ზეც. Hd-14394.

ბიც. ბეჟან ამილახვრისშვილი თავის დანახარჯების ნუსხაში აღნიშნავდა: „...პური, რომ არ დამხვდა, რაც იმ წელიწადს პური მოუნდებოდა, მე მიყიდ-
ნია კოდი ოთხ აბაზათ...“. სხვა ადგილას კი 250 კოდი ხორბალი 175 მი-
ნალთუნად არის შეფასებული,¹²⁶ ანუ ერთი კოდი ხორბალი – 3 აბაზად და
2 შაურად. 1783-1784 წლებში სახელმწიფო გადასახადის შეკრებისას
(კომლზე სამი კოდი ფქვილი, რომელიც გროვდებოდა ნახევარი ფულადი გა-
დასახადით, ნახევარი ნატურით) 1 კოდი ფქვილის ფასად მითითებულია ერ-
თი მინალთუნი (5 აბაზი).¹²⁷ ფქვილი, ბუნებრივია, ხორბალთან შედარებით
ძვირი ღირდა.

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის II ნახევარში ქართლ-კახეთში
ხორბლის ფასი ცვალებადი იყო და 1 კოდი (36 კილოგრამი) დაახლ. 3-4
აბაზი ღირდა. საშუალოდ კი – 3 აბაზი და 2 შაური. ერეკლე II-ის მოჭრი-
ლი „სირმა-აბაზი“ იწონიდა 2,9 გრამს,¹²⁸ ხოლო კოდი ამ პერიოდში, რო-
გორც აღინიშნა, იტევდა 36 კილოგრამს, შესაბამისად, 1 კგ. ხორბლის საშუ-
ალო ფასი ყოფილა 0,28 გრამი ვერცხლი. თუმცა გამონაკლის შემთხვევებში
უფრო ძვირიც ღირდა. იესე ოსეს ძის გადმოცემით, 1780 წლის ზამთარში
მოუსავლიანობის გამო ხორბალი გაძვირებულია და ლიტრაში აბაზს იხდი-
და.¹²⁹ აღნიშნული ცნობის გათვალისწინებით 1780 წლის ზამთარში კილოგ-
რამი ხორბალი 0,80 გრამ ვერცხლამდე გაძვირებულია. ხორბლის გაძვირების
ფაქტები სხვა წლებშიც ფიქსირდება. 1750-იან წლებში პაპუნა ორბელიანის
გადმოცემით: „შეიკრა გზები მტრისაგან, რომ მგზავრი აღარ გაატარეს, აღ-
არც ზემო ქართლიდამ ჩამოუშვეს და აღარც ახალციხისა ქვეყნიდამ ქარაგა-
ნი, ამით ქალაქს თბილისს ძვირობა შეიქმნა და ხალხი, ღიახ, შეწუხდნენ,
გაბრძანდა ბატონი საქართველოს ჯარით, რომელი ქალაქში ახლდნენ, მიბძან-
და, დადგა მცხეთას, შემოიყარა საერისთოების ჯარი, დააყენა გზებზე, გაიხ-
სნა გზები და უკუდგა მტერი, ჩამოვიდა ურიცხვი პური, ღვინო, თუ რაც
რაფერი საზღო, აივსო ქალაქი ყოველთა სანოვაგითა“.¹³⁰ თუმცა გვაქვს გაი-
აფების ფაქტებიც: თავის ანდერძში იესე ოსეს ძე სხვა ადგილას ლიტრა

¹²⁶ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 79-81.

¹²⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 70-80.

¹²⁸ ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. ოსმალები, ირანელები და რუსები, გვ. 39-54.

¹²⁹ ს. კაკაბაძე. თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა, გვ. 121.

¹³⁰ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 235.

ხორბლის ფასად 1 შაურს ასახელებს.¹³¹ ამ შემთხვევაში კილოგრამი ხორბალი გაიფუტულა 0,20 გრამ ვერცხლამდე.

საინტერესოა ქართლ-კახეთში არსებული ხორბლის ფასის შედარება რუსეთის იმპერიაში არსებულ ფასებთან. XVIII საუკუნის განმავლობაში რუსეთში ხორბლის ფასი ზრდის ტენდენციით ხასიათდება. 1760-1770-იან წლებში იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში 1 ჩეტვერტი ხორბლის საშუალო ფასია 300 კაპიკი (ანუ 3 რუბლი). 1790-იანი წლების ბოლოს კი ფასი მკვეთრად გაზრდილა.¹³² ჩეტვერტი უდრიდა 9 ფუტს,¹³³ ანუ დაახლოებით 147 კილოგრამს. კილოგრამის ფასი კი გამოდის 2 კაპიკზე ოდნავ მეტი. როგორც აღინიშნა, გიულდენშტედტის მონაცემებით, 1770-იანი წლების თბილისშიც ხორბლის ფასი დაახლოებით ანალოგიური იყო.

დასავლეთ საქართველოში ხორბლის ფასთან დაკავშირებით საინტერესოა 1808 წლის სოლომონ II-ის (1789-1810 წწ.) დაწესებული სავაჭრო ნიხრები, სადაც სხვადასხვა პროდუქციის ზღვრული ფასებია მოცემული. აქ აღნიშნულია: „პური ორი ბათმანი – ერთი ქილა ორ რუბათ“.¹³⁴ დასავლეთ საქართველოში ბათმანი იწონიდა 7,3 კილოგრამს.¹³⁵ ორი ბათმანის წონა გამოდის 14,6 კგ. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენთვის ცნობილია სტამბოლის ქილის ოდენობა (24 კგ.), არსებობდა განსხვავებული მოცულობის ქილაც. ამ შემთხვევაში, სწორედ განსხვავებული ზომის, 14,6 კილოგრამიან, ქილასთან გვაქვს საქმე. მის ფასი ყოფილა 2 რუბი. მ. ანთაძის აზრით, რუბი 10 ფარიანი ფულის შესატყვისია.¹³⁶ გიულდენშტედტის ცნობით, ფარა 8 გრანს, ანუ 0,49 გრამ ვერცხლს იწონიდა,¹³⁷ 2 რუბი, ანუ 20 ფარა კი – 9,8 გრამს. აღნიშნული მონაცემის მიხედვით, 1808 წელს და, სავარაუდოთ, XVIII საუკუნის ბოლოსაც, იმერეთში 1 კგ. ხორბლის ფასი ყოფილა 0,67 გრამი ვერცხლი. იმავე საბუთში, ასევე, აღნიშნულია: „ქალაქის გამომცხვარი პური ოცა

¹³¹ ს. კაკაბაძე. თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა, გვ. 127.

¹³² Б. Н. Миронов. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.). Ленинград 1985, გვ. 214.

¹³³ Б. Н. Миронов. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.), გვ. 41; ჩეტვერტი 7 ფუთით არის განსაზღვრული საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში. იხ.: მ. ღუმბაძე. ცვლილებები ეკონომიკურ ცხოვრებაში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 906.

¹³⁴ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 261.

¹³⁵ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, გვ. 69.

¹³⁶ მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 136.

¹³⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 283.

სამ ფარათ¹³⁸ ოყა, როგორც აღნიშნული იყო, იწონიდა 1,28 კგ.-ს, სამი ფარა კი – 1,47 გრამს. თუმცა, ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში ოსმალური ვერცხლის მონეტები დაბალსინჯიანი იყო, რის გამოც შაურზე და აბაზზე ნაკლები კურსით იცვლებოდა. გიულდენშტედტის ცნობით, ერთი თბილისური აბაზი 16 ფარათ, ხოლო შაური 4 ფარად ხურდავდებოდა.¹³⁹ შესაბამისად, ხორბლის ფასს მაღალსინჯიანი „სირმა-აბაზის“ კურსით თუ დავიანგარიშებთ, მისი რეალური ღირებულება დაახლოებით 2-ჯერ ნაკლები იქნება: 1 კგ. ხორბალი – 0,33 გრამი ვერცხლი, 1,28 კგ. გამომცხვარი პური – 0,7 გრამი ვერცხლი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმავე საბუთის მიხედვით, იმერეთში ზოგადად მოცემულზე გაცილებით მაღალი ფასები ყოფილა და, „უკანონო ვაჭრობისა მოაზრეთაგან“ მოსახლეობის დაცვის მიზნით, მეფემ ზღვრული ფასები დაადგინა.

ორიოდე სიტყვით შეგვხვებით აღმოსავლეთ საქართველოში XIX საუკუნის დასაწყისში არსებულ ფასსაც. საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოში განუზომლად იზრდებოდა რუსეთის ჯარის რიცხვი. მათ გამოსაკვებად კი ქვეყანაში საკმარისი ხორბალი არ იყო. მართალია, მოგვიანებით დანაკლისის შესავსებად რუსეთიდან დაიწყო ხორბლის შემოზიდვა, თუმცა ფასები მაინც გაიზარდა. 1803 წლისათვის კოდის ფასი 1 მინალთუნი (5 აბაზი; 1 კილოგრამი=დაახლ. 0,40 გრ. ვერცხლი) იყო.¹⁴⁰ XIX საუკუნის 10-იანი წლების დასაწყისში სახელმწიფოს მიერ დადგენილი იყო კოდის ფასად 6 აბაზი (1 კილოგრამი=დაახლ. 0,48 გრ. ვერცხლი), თუმცა მოუსავლიან წლებში საბაზრო ფასები მნიშვნელოვნად იზრდებოდა. ასეთ გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს 1812 წელი, როდესაც ხორბლის საბაზრო ფასი 4-5 მანეთი (20-25 აბაზი) გამხდარა (1 კილოგრამი=დაახლ. 1,8 გრ. ვერცხლი).¹⁴¹ 1822 წელს თბილისში 1 კოდი ფქვილი 8 აბაზად იყიდებოდა.¹⁴²

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის განმავლობაში ქართლ-კახეთში კილოგრამი ხორბლის ფასი დაახლოებით 0,17-0,21 გრამიდან 0,28 გრამ ვერცხლამდე მერყეობდა, ხოლო განსაკუთრებულ შემთხვევებში 2-ჯერ და მეტ-

¹³⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 263.

¹³⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 287.

¹⁴⁰ მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. შესავალი წერილი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო შოთა მესხიამ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. თბ. 1948. ნაკვეთი I (26), გვ. 16, 17, 26, 27.

¹⁴¹ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А. Д. Берже. Тифлис. 1873, გვ. 65.

¹⁴² მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 561.

ჯერაც ძვირდებოდა. XVIII საუკუნის II ნახევარში საუკუნის დასაწყისთან შედარებით ვხვდებით ხორბლის ფასის დაახლოებით 30-40%-ით გაძვირებას. XVIII საუკუნეში ხორბლის ფასის ზრდაზე ყურადღება გაამახვილა ს. კაკაბაძემ. მისი აზრით, 1700-იან წლებთან შედარებით, საუკუნის II ნახევარში ხორბლის ფასი 2,5-ჯერ გაიზარდა. აქვე ავტორს მოტანილი აქვს სხვადასხვა მონაცემი XVIII საუკუნის II ნახევარში ხორბლის ფასების შესახებ.¹⁴³ როგორც ზემოთ აღინიშნა, ს. კაკაბაძის აზრით, XVIII საუკუნის დასაწყისში კოდი ხორბლის ფასი იყო 1,5 შაური. სწორედ ამ პირობაზე დამყარებით მიიღო ავტორმა ფასებს შორის მაღალი განსხვავება. ს. კაკაბაძე, ზოგადად, ფასის მატებას ფულის გაიაფებას უწოდებს და აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნეში ფასების მერყეობა დეტალურ გამოკვლევას საჭიროებს.¹⁴⁴

აღმოსავლეთ საქართველოში XVIII საუკუნის 40-იან წლებში, როგორც აღინიშნა, ხორბლის გაძვირება ნადირ-შაჰის მძიმე საგადასახადო პოლიტიკით იყო განპირობებული. იმავე საუკუნის II ნახევარში კი ხორბლის შედარებით მაღალი ფასი გარკვეულ კითხვებს აჩენს. წინა საუკუნის მსგავსად უცხოელი მოგზაურები ქართლ-კახეთში ხორბლის უხვ მოსავლიანობაზე მიანიშნებენ. 1770-იან წლებში გიულდენშტედტი ხაზს უსვამს ქვეყანაში ხორბლის ინტენსიურ მოყვანას და აღნიშნავს, რომ „მთელს კახეთსა და ქართლში ჭამენ გაღვივებულ ხორბლის პურს“.¹⁴⁵ 1770-1780-იან წლებში რუსეთის იმპერიის სამხედრო მოხელეები, იაზიკოვი და ბურნაშოვი, რომელთა განსაკუთრებული ინტერესის სფერო იყო ამ მხრივ ქვეყნის პოტენციალის შესწავლა და საკუთარი მთავრობისათვის სწორი ინფორმაციის მიწოდება, ასევე, მიუთითებენ, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში ხორბალი უხვად მოდიოდა, იყო საკმარისი რაოდენობის და კარგი ყუათიანობითა და თვისებებით გამოირჩეოდა.¹⁴⁶

XVIII საუკუნის II ნახევარში ხორბლის ფასის ზრდის პროცესი, ჩვენი აზრით, გამოიწვია რამდენმე მიზეზის ერთობლიობამ. უპირველესად აღ-

¹⁴³ ს. კაკაბაძე. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში. მნათობი. № 3. ტფ. 1924, გვ. 274-282.

¹⁴⁴ ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისთვის საქართველოში მე-13 - 17 საუკ. საისტორიო მოამბე. წ. I, გვ. 49-50.

¹⁴⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 253.

¹⁴⁶ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Подъ редакцией А. А. Цагарели. Т. I. СПб. 1891, გვ. 185; С. Н. Бурнашев. Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского. Тф. 1896, გვ. 4.

სანიშნავია ის ფაქტი, რომ 1760-იანი წლებიდან თბილისის ზარაფხანაში იჭრებოდა დიდი რაოდენობით ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები. ახტალისა და ალავერდის ვერცხლისა და სპილენძის გამოსადნობი საწარმოების ამოქმედების შემდეგ ყოველწლიურად თბილისის ზარაფხანაში იჭრებოდა დამატებით რამდენიმე ასეული ათასი აბაზი (ნომინალი – 1,5 „სირმა-აბაზი“, „სირმა-აბაზი“, 0,5 „სირმა აბაზი“, „სირმა-შაური“) და სპილენძის მონეტა (ნომინალი – შაური, ბისტი, ნახევარი ბისტი, ფული). 1763 წლიდან მხოლოდ ახტალის ვერცხლის გამოსადნობი საწარმოდან წელიწადში იღებდნენ 150, 200, 300 და ზოგჯერ მეტ ლიტრა (საშუალოდ 700 კგ.-ზე მეტ) ვერცხლს.¹⁴⁷ აღნიშნული მარაგი მთლიანად თბილისის ზარაფხანაში ხვდებოდა, ისევე, როგორც მოპოვებული სპილენძის სოლიდური ნაწილი. XVIII საუკუნის 70-იან წლებში თბილისის ზარაფხანის მაღალი ინტენსივობით მუშაობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ, იაზიკოვის ცნობით, ზარაფხანიდან სახელმწიფო შემოსავალი წელიწადში ყოფილა 30000 მანეთი¹⁴⁸ (ადგილობრივი ფულით 30000 მინალოთუნი). XVIII საუკუნის დასაწყისში, დასტურლამაღლის მიხედვით, ზარაფხანიდან სახლოუხუცესსა და მდივნებს ერგებოდათ „გარდაკვეთით“ „რუსუმი“, ანუ სარგო, რაც 37 თუმანს და 5 მინალოთუნს (სულ 375 მინალოთუნს) შეადგენდა.¹⁴⁹ დასტურლამაღიდან ჩანს, რომ სხვა შემთხვევებში „რუსუმის“ სახით მოხელეების სასარგებლოდ მთლიანი იჯარის მეთოდი აიღებოდა. აქედან გამომდინარე, XVIII საუკუნის I მეოთხედში ზარაფხანის სრული წლიური შემოსავალი 3750 მინალოთუნის ფარგლებში მოიაზრება (ზარაფხანა იჯარით გაიცემოდა და დასახელებული თანხები წარმოადგენს საიჯარო ფასს). აღნიშნული თანხის XVIII საუკუნის 70-იან წლების ზარაფხანის შემოსავალთან შედარებისას, გასათვალისწინებელია აბაზის წონის ცვალებადობა. აბაზის წონა 70-იან წლებში საუკუნის დასაწყისთან შედარებით 2,5-ჯერ შემცირდა. შესაბამისად, XVIII საუკუნის II ნახევარის კურსით დასახელებული თანხა უდრიდა 9375 მინალოთუნს ($3750 \times 2,5 = 9375$). როგორც ვხედავთ, საუკუნის დასაწყისთან შედარებით XVIII საუკუნის 70-იან წლებში თბილისის ზარაფხანა 3-ჯერ და მეტად ყო-

¹⁴⁷ ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 72-77.

¹⁴⁸ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Подъ редакцией А. А. Цагарели. Т. I, გვ. 187.

¹⁴⁹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. ლოლიძემ, გვ. 281.

ფილა დატვირთული. ამ ვითარებამ პატარა ქვეყნის კვალობაზე, სავარაუდოდ, გამოიწვია ფულის მასის გარკვეული ზრდა. ფულის მასის ზრდაზე უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტიც, რომ საქართველოში „სირმა-ვერცხლი“ ხმარებაში იყო XIX საუკუნის 50-იან წლებშიც კი.¹⁵⁰ ჩვენი აზრით, ამ ფაქტს თავისი წვლილი უნდა შეეტანა პროლეტკიის გაძვირებაში.

ფასის ზრდის ტენდენციას, ასევე, ხელს შეუწყობდა სხვადასხვა დროს რუსეთის ჯარის ნაწილების საქართველოში შემოსვლა და ქალაქების მოსახლეობის შედარებითი ზრდა. აქვე ყურადღება უნდა მიექცეს ერეკლე II-ის მიერ განხორციელებულ რეფორმებს – რეგულარული ჯარის სახეობების ჩამოყალიბებასა და სამოხელეო აპარატის გაფართოებას,¹⁵¹ რამაც სურსათზე მოთხოვნილება გაზარდა. შესაბამისად, თუ საუკუნის დასაწყისში, დასტურლამალის მიხედვით, ღიდი სათავადოები სარგებლობდნენ საგადასახადო შეღავათებით (მაგ., ქსნის საერისთავოდან მხოლოდ 94 კომლოს ეკისრებოდა „კოდის პურის“ გადახდა¹⁵²), საუკუნის II ნახევრიდან სათავადოებმა დაკარგეს აღნიშნული შეღავათები და გადასახადის გადამხდელი გახდა ქართლ-კახეთის მთელი მოსახლეობა.¹⁵³

ჩვენი აზრით, სწორედ ზემოთ მოტანილი ფაქტორების ერთობლიობამ განაპირობა XVIII საუკუნის II ნახევარში ზორბლის ფასის ზრდა.

სხვადასხვა დროს ზორბლის ფასის ცვალებადობის მიუხედავად, თუ შევაჯერებთ XI-XVIII საუკუნეების მონაცემებს, გარკვეული გამონაკლისების გარდა, აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ზორბლის ფასი დაახლოებით თანაბარი იყო. დასავლეთ საქართველოში კი – შედარებით მაღალი. ეს პროცესი, ერთი მხრივ, ლოგიკურია, რადგან აღნიშნული საუკუნეების მანძილზე, ფეოდალური მეურნეობის პირობებში, საწარმოო და ტექნოლოგიური საშუალებები, ასევე, მწარმოებელი ძალა ცვლილებას ნაკლებად განიცდიდა. ამ ვითარებაში კი ინფლაციის მაჩვენებელი მაღალი არ უნდა იყოს. თუმცა, მეორე მხრივ, საგარეო მტრის ინტენსიური შემოსევების და

¹⁵⁰ რ. ქებულაძე. სირმა-ვერცხლის მიმოქცევის ხანგრძლივობა საქართველოში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. 53. თბ. 1969, გვ. 759; გ. ღუნდუა, თ. ღუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. II ნაწილი, გვ. 141-142.

¹⁵¹ დაწვრილებით იხ.: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 118-180.

¹⁵² ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 275.

¹⁵³ ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 125-134.

ქვეყნის ხშირი დახარკვის პირობებში მსგავსი მდგარდობის შენარჩუნება სხვაგვარი დასკვნის საშუალებასაც გვაძლევს – ამ მონაცემებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ ფეოდალურ ეპოქაში, საქართველოს მოსახლეობის მუდმივი თავდაცვითი ბრძოლების მიუხედავად, ინტენსიური მეურნეობის ხარისხი უწყვეტად მოწოდების სიმაღლეზე იდგა, რაც განაპირობებდა კიდევ ძირითად საარსებო წყაროს, ხორბლის, საჭირო მოსავლიანობას. ჩვენ მიერ მოძიებული მასალების მიხედვით, ნაჩვენები სურათი სრულ თანხმობაში მოდის ნ. ბერძენიშვილის გამოთქმულ მოსაზრებასთან: „მიფიქრნია, გონების ძალით მიკვლევია, თუ რაში იყო ის ძალა, რომლის წყალობითაც საქართველო, განსაკუთრებით მისი აღმოსავლეთ-სამხრეთი ასეთი სიმედგრით უძლებდა ველის ხალხთა გამანადგურებელ შემოტევებს და აღდგომა-განახლების დაუშრეტელ უნარს იჩენდა. სხვა პირობათა შორის ასეთი უნარიცა და თვით სპეციფიკაც ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა მე ქვეყნის მეურნეობის ხასიათში... მორწყვაზე აგებულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურაში მეხატებოდა. ...ადვილი ასახსნელია საქართველოს გაუტეხელობა. ეს გაუტეხელობა ქართული მეურნეობის მოუშლელეობაშია, მის ადვილად აღსადგენლობაშია“.¹⁵⁴

საუკუნეების განმავლობაში ქართული მეურნეობა იმდენად მდგრადი აღმოჩნდა, რომ დამპყრობლებთან მუდმივი ბრძოლისა და დროდადრო დიდი ხარკის გადახდის მიუხედავად, ხორბლის ფასი არა თუ სტაბილურობას ინარჩუნებდა არამედ, ხშირ შემთხვევაში მეზობელ ქვეყნებთან შედარებით დაბალიც კი იყო.

¹⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი I. თბ. 1965, გვ. 394-395.

Apolon Tabuashvili

Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

PRICES OF WHEAT IN FEUDAL GEORGIA (11TH-18TH CENTURIES)

Summary

The harvest of wheat and its price was very important during the Feudal Age. “Kartlis Tskhovreba” (Life of Kartli/History of Georgia) while mentioning the prosperity of state narrates: “and there was plenty of bread and wine in Kartli”. According to the same text “shortage of bread” was considered as punishment of God.

Accounts are not informative for the prices on commodity in feudal Georgia. The price of the wheat is not an exception. But from the historical sources that we possess some conclusion could be drawn. The oldest indirect account about the price of wheat is preserved in “Nikortsmindeli’s Charter” which is dated by the 2nd half of the 11th century. Based on the information of this document it is possible approximately to calculate the price of wheat.

Ivane Javakhishvili was the first who paid attention to the prices on commodity based on “Nikortsmindeli’s Charter” and his one of the earliest works – “Economic History of Georgia” (Tbilisi, 1907) – contains the accounts concerning prices. The whole information is arranged by clauses. Prices of arable land and plough are calculated in equivalent to money of his period. But the author does not mention the price of wheat.

Ivane Javakhishvili again started collection of information concerning the prices in Medieval Georgia but this material is not published yet. The handwritten is preserved in his personal archive and is kept in Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts.

Mamuka Tsurtsumia recently has paid attention to the prices that “Nikortsmindeli’s Charter” contains.

According to our calculation in the 11th century Racha the price for 1 kg wheat was approx. 0,27-0,28 gr. silver.

It is disappointing that during the following four centuries since “Nikortsmindeli’s Charter” there is no direct or indirect accounts about wheat prices.

Ottoman Census Books (defters) provide important information about wheat prices from the 16th century onwards. In this case we pay attention to three of them, those are: 1. The Great Defter of Gurcistan Vilayet of 1574; 2. The Great Defter of Gurcistan Vilayet of 1595; 3. The Great Defter of Tbilisi Vilayet of 1728. Accounts preserved in those three Ottoman Census Books could shed some light on the wheat prices in Georgia from the 16th to the first third of the 18th century.

Our observation on Ottoman Census Books shows that the price of one kg wheat in the 16th century South-East Georgia was approx. 0,20-0,23 gr. silver.

The same price was in Kartli in the first half of the 18th century. Wheat was approx. twice more expensive in West Georgia than in the other parts of Georgia.

The rich information is accumulated about prices on commodity in the historical sources of the midst and second half of the 18th century (stories by foreign travelers in Georgia, historical documents and historical texts). The price on wheat is a little more increased in the second half of the 18th century and the average price for one kg wheat was 0,28 gr. silver.

In addition I should emphasize that assessment of the price of wheat throughout the centuries is still quite nominal and does not include all exceptions. The prices on wheat and other commodity in certain situations were changeable. The powerful natural disasters, warfare, heavy tributes imposed by the conquerors and other factors had impact not only on the prices but, generally, over stability of country’s economy. All these are indicated in the historical sources and in certain cases we see increase of price double or threefold, or even more.